

AZ ERDÉLYI FATEMPLOMOK KUTATÁSÁNAK MAI ÁLLASA

Az európai művészettudomány az újabb időkben egyre növekvő érdeklődéssel fordul a népies faépítészet emlékei felé. A múlt század romanticizmusa fedezte fel és értékelte először az észak- és közép-kelet-európai fatemplomokat, melyek főleg sajátos festői és hangulati jelle-gükkel vonták magukra a kor figyelmét. De ez az érdeklődés sokáig inkább esztétikai és néprajzi irányú volt; nagyobb lendületet a fa-építészet kutatása csak az első világháború után, Strzygowski fellépése révén kapott, aki a faépítészetnek egészen alapvető fontosságú helyet jelölt ki az európai művészet kialakulásában.¹ Elgondolásának kétség-telen érdeme, – ha szempontjai vitathatók is – hogy a faépítészetet az eddigi esztétikai és néprajzi érdeklődés színteréről bevonta a modern művészettudomány körébe.

A magyar tudományos irodalomban a faépítészet kutatását a magyar művészettörténet megalapozói, Henszlmann Imre és Rómer Flóris indították meg. Ők voltak, akik az Erdéllyel szomszédos szatmári egyházmegye középkori templomainak a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából folytatott összegyűjtése alkalmával a faemlékeket is fel-mérték a társaságukban levő Schulcz Ferenc építésszel. Schulcznak e felmérések alapján készült rajzai szolgáltak később illusztrációul Haas szatmári püspök tanulmányához, melyet egyházmegyéje fatemplomai-ról írt. Ez a cikk a bécsi Centralcommission folyóiratában jelent meg (1866) és itt közölte Haas a veresmarti román fatemplom rajzát is Lip-pert Józseftől, mely aztán a német kézikönyvek nyomán sokáig egyedül képviselte a művészettörténeti köztudatban a középeurópai faépíté-

¹ J. Strzygowski: *Early church art of Northern Europe*. London, 1928; u. a.: *Die altslawische Kunst (Ein Versuch ihres Nachweises)*. Augsburg, 1929, stb.

szetet.¹ Henszlmann maga már korábban, az »Archaeológiai Közlemények« 1864-iki évfolyamában közölt beszámolója során foglalkozott a szatmári román fatemplomokkal és megemlített néhány magyar fatornyot is.² 1870-ben pedig Rómer Flóris az »Archaeológiai Értesítőben« tett közzé mint szerkesztő egy felhívást, melyben a faépítészet emlékeit a folyóirat munkatársainak figyelmébe ajánlotta és őket gyűjtésre, adatközlésre kérte.³ Azonban a következő évtizedek során elsősorban a felsőmagyarországi tót és rutén fatemplomok foglalták le a tudomány és a nagyközönség érdeklődését. Csak a századforduló körül terelődött a figyelem Erdély felé. Először Fetzer J. Ferenc ismertetett néhány szilágysági román fatemplomot (1896)⁴, azután Kelemen Lajos írt a szászbanyiczai román fatemplomról (1899)⁵, majd egymásután jelentek meg Myskovszky Ernő, Téglás István, Kós Károly, Szinte Gábor és Szinte László cikkei (1904–1913), melyekben román fatemplomokat közöltek.⁶

Már ebből a rövid felsorolásból is azonnal kitűnik, hogy a háborúelőtti magyar tudomány behatóan és teljes tárgyilagossággal foglalkozott a románok és általában a Magyarországon élő nemzetiségek faépítészetével.⁷ Nem fogadhatjuk el tehát Coriolan Petranu-nak azt

¹ M. Haas – Fr. Schulz: *Die Holzkirchen im Bisthume Szathmár*. Mittheilungen der K. K. Central-Commission. Bd. XI. Wien, 1866. 1–14. – A veresmarti fatemplom Lippert József-féle rajzát Haas nyomán közölte: R. Wesser: *Der Holzbau*. Berlin, 1903. 66 (Beiträge zur Bauwissenschaft. Heft 2); A. Springer: *Handbuch der Kunstgeschichte*. II. Bd. XII. Auflage. Leipzig, 1924. 339.

² Henszlmann I.: *A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei*. Archaeológiai Közlemények. R. F. IV. Pest, 1864. 139–140.

³ Archaeológiai Értesítő. R. F. IV. Pest, 1870. 241.

⁴ Fetzer J. F.: *Régi fatemplomok Szilágy megyében*. Archaeológiai Értesítő. U. F. XVI (1896), 243–248.

⁵ Kelemen L.: *A Mezőség széléről*. Erdély VIII. Kolozsvár, 1899. 52–53; u. a.: *A szászbanyiczai gör. kath. fatemplom*. Erdély IX (1900), 50–51.

⁶ Myskovszky E.: *Régi fatemplomok*. Művészet III. Budapest. 1904. 301–306; Téglás I.: *Erdélyi fatemplomok*. Művészet III (1904), 402–404; u. a.: *Az elpusztítás alá került fatemplomok*. Erdély XIII (1904), 3–4, 50–52; u. a.: *Az erdélyi fatemplomok dísze*. Művészet VII (1908), 90–95; Kós K.: *Egy kalotaszegi fatemplomról*. A Ház. I. Budapest, 1908. 61–63; Szinte G.: *A kolozsmegyei fatemplomok*. Néprajzi Értesítő XIV (1913), 1–31; Szinte L.: *Erdélyi fatemplomok és haranglábak*. Néprajzi Értesítő XIV (1913), 279–285; u. a.: *Az erdélyi fatemplomok*. Építő Ipar XXXVII. Budapest, 1913. 215–218.

⁷ Petranu egyik régebbi tanulmányában maga is részletesen ismerteti a magyar kutatók eredményeit (*Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen im Lichte der bisherigen Forschung*. Cluj, 1927.), sőt egy újabb művében is sűrűn hivatkozik véleményükre (*L'art roumain de Transylvanie. La Transylvanie*. Bucarest, 1938. 488–489.)

a többször hangoztatott, célzatos vádját,¹ amely szerint a magyar tudomány nemtörődömsége és sovíniszta hajlandósága útját állta vagy éppen teljesen elhanyagolta a románok és általában a nemzetiségek faemlékeinek ismertetését és megvédését. Sőt éppen ellenkezőleg: amennyiben a magyar kutatás faépítészettel egyáltalán foglalkozott, elsősorban a nemzetiségek emlékei iránt érdeklődött és azokra hívta fel a figyelmet. Tette ezt természetesen saját korának tudományos szemlélete alapján, annak módszereivel és eszközeivel. Ezt a munkát a legmagasabb magyar tudományos fórum, az Akadémia is támogatta. Magától értetődik, hogy ebben a korszakban még nem várhatunk kimerítő monografikus feldolgozásokat, de hogy a magyar úttörők lelkesen érdeklődő és felfedező munkássága mégsem volt egészen haszon nélküli például Románia újonnan fellendülő nemzeti művészettudományára, azt legjobban bizonyítja a szinyérváraljai román fatemplom példája, melyet Strzygowski, Klemetti, sőt maga Petranu is ugyanazon rajzok alapján közöltek több ízben is, melyeket Schulcz Ferenc még 1864-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Henszlmann és Rómer társaságában készített.²

Valahány cikk pedig megjelent, egyik sem mulasztotta el a hivatalos körök és a nagyközönség gondjaiba ajánlani az elkerülhetetlen pusztulásnak kitett faemlékeket, éspedig nemzetiségi különbség nélkül valamennyit. Ha ezt a feladatot nem is sikerült eredményesen megoldani, azért az általános közfelfogás felelős, nem pedig a magyar tudomány, melynek jóakarátán nem múlott a dolog. A magyar Műemlékek Országos Bizottságának állítólagos sovínizmusát; tehát éppen úgy nem lehet okolni a veresmarti román fatemplom pusztulásáért, – miként Petranu teszi,³ – ahogyan mi magyarok sem tehetjük

¹ C. Petranu: *Monumentele istorice ale județului Bihor*. I. *Bisericile de lemn*. Sibiu, 1931. 55; u. a.: *Noui cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal*. București, 1936. 11–12, Erre a kérdésre vonatkozólag vö.: H. Balogh: *Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise*. Budapest, 1941. 8–9, 24. jegyzet.

² A sokszorosított rajzokon levő felirat; »Im Auftrage der ungarischen Akademie der Wissenschaften in Gemeinschaft mit den Archaeologen Dr. Fl. Rómer u. Dr. E. Henszlmann aufgenommen; gezeichnet von Schulcz Ferencz.« (Budapest, a Műemlékek Orsz. Bizottsága rajzgyűjteményében). – Haas cikke után közölve Petranu: *Kunstdenkmäler*, stb, 35; H. Klemetti: *Suomalaisia kirkonrakentajia a 1600 ja 1700 luvuilla*. Porvoo, 1927. 275; J. Strzygowski: *Early church art in Northern Europe*. London, 1928; u. a.: *Die altslawische Kunst*. Augsburg, 1929. 247.

³ Petranu: *Bihor* 56.

felelőssé az erdélyi román Műemlékbizottságot pl. a magyarbikali fatorony lebontása miatt.

Petranu maga is elismeri,¹ hogy az állam ereje nem elegendő ennyi, nagy gondozást kívánó emlék fenntartásához. Ezt csak társadalmi úton lehetne elérni, de ahhoz hiányzott a közvélemény egyöntetű megnyilatkozása és napjainkban szinte éppen úgy hiányzik, mint fél-századdal ezelőtt. Az a szokás pedig, melyet újabban Romániában követnek, hogy a már lebontásra ítélt legkiválóbb emlékeket az állam megvásárolja és muzeális célokra felállítja, szintén nem új gondolat: a magyar állam, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum már 1904-ben megbízta Myskovszky Ernőt, hogy tárgyalásokat folytasson az oláhlápos-baltai templom megvásárlására.²

Sokkal több joggal panaszkodhatnánk magyar részről, hogy a magyar kutatás éppen a magyar emlékeket hanyagolta el a nemzetiségek javára. Az idevágó irodalomban, a Gerecze-féle műemlékjegyzékben,³ fénykép- és rajzgyűjteményekben határozottan a nemzetiségi anyagon van a hangsúly. A kutatás megindulásakor ugyan, például a Henszlmann–Rómer-féle szatmári gyűjtés, azután számos helytörténeti mű magyar és nemzetiségi emlékeket még egyaránt figyelemre méltatott, de később a felsőmagyarországi tót és rutén fatemplomok foglalták le teljesen a kutatók érdeklődését. A századfordulónak is el kellett múlnia, míg a magyar tudományos irodalom újból magyar faemlékekkel foglalkozott. Ekkor azonban nem a művészettörténet, hanem a néprajz köréből indult ki a kezdeményezés. Malonyay Dezső hatalmas néprajzi sorozata⁴ – mely a Kalotaszeget illetően Jankó János korábbi művére⁵ támaszkodott – fedezte fel az erdélyi magyarság népművészetét és terelte a figyelmet most már az egész népies faépítészet felé. Utána számos magyar építész és grafikus tanulmányozta Erdély, főleg a Kalotaszeg és a Székelyföld magyar faépítészetét.⁶ Őket azonban művészi és gya-

¹ C. Petranu: *Neue Forschungen auf dem Gebiete der Holzbaukunst Siebenbürgens*. Résumés des communications présentées au XIIIe Congrès international d'histoire de l'art. Stockholm, 1933. 66.

² Művészet III (1904), 304.

³ Gerecze P.: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Budapest, 1906, Magyarország Műemlékei. II.

⁴ Malonyay D.: *A magyar nép művészete*. I. *A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest, 1907.; II. *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest, 1909.

⁵ Jankó J.: *A Kalotaszeg magyar népe*. Budapest, 1892.

⁶ Az építész-grafikus csoportnak két vezéralakja Kós Károly és Thorockai Wigand Ede. Kós K.: *Erdély népének építőművészetéről*. A Ház II (1909), 125.

korlati érdeklődés vezette: a népies faépítészetben megismert formák segítségével akarták kifejleszteni az új magyar építészeti stílust.

Az utolsó nagyobb tanulmány, mely a háború előtt magyar kutatótól megjelent, Szinte Gábor beszámolója¹ kolozsmegyei néprajzi útvjáról. Gyűjtésében – melyet hivatalos támogatás segített – a nagyobb részt megint a román fatemplomok foglalják el, magyar emlék itt is csak néhány szerepel.

Valósággal azt mondhatjuk, hogy a nemzetiségi fatemplomokat széltében ismerte és megbecsülte a magyar tudomány meg a nagyközönség, míg a magyar faemlékekről Magyarországon is csuk néhány elszórt cikk, pár lelkes amatőr tudott. Ezek után könnyen érthető, hogy Románia újabb művészettörténetírása, mely jól felfogott nemzeti érdekből hangsúlyozza saját faépítészetének esztétikai értékét és történeti fontosságát, egyáltalán nem veszi tekintetbe a magyar faépítészet vonatkozásait. Kiadványaik a műalkotások és a kutatás minden érdemét saját nemzetük számára sajátítják ki és ilyen szellemben tájékoztatják a külföldi tudomány széles rétegeit is. Ez számukra annál inkább lehetséges, mert a magyar faépítészet, különösen pedig annak rendkívül érdekes egyházi vonatkozású emlékei jóformán ismeretlenek a nemzetközi tudományos irodalomban.

Az első világháború után az új Románia fokozott lelkesedéssel törekedett saját múltjának és művészetének megismerésére. Erdélyben éppen a fatemplomok a románok legérdekesebb műemlékei; természetes tehát, hogy ezek kerültek a művészettörténeti kutatás középpontjába. Ezt a kutatómunkát főleg Strygowski szempontjai és elvei irányítják, melyek a román tudósok körében igen élénk visszhangra találtak. Az újabb rendszeres kutatás első eredményei voltak Petranu kötetei, melyek eddig két Erdéllyel szomszédos megye, Arad és Bihar román faépítészetének jelenlegi képét teljesen tisztázták.² Petranu ezeken kívül egész sor hosszabb-rövidebb írásában foglalkozott

144, 277–282; u. a.: *Nemzeti művészet*. Magyar Iparművészet XIII. Budapest, 1910. 141–157; u. a.: *Régi Kalotaszeg*. Magyar Iparművészet XIV, (1911), 157–216; u. a.: *Erdély*. Kolozsvár, 1929; u. a.: *Kalotaszeg*. Kolozsvár, 1932, stb. Thoroczkai Wigand E.: *Az én falum*. Művészet IV (1907), 329–336; u. a.: *Erdély beszédes hagyományai*. Budapest, é. n.; u. a.: *Cserényös házak*. Budapest, é. n.; u. a.: *Hímes udvar*. Budapest, 1916, stb.

¹ Szinte G.: *A kolozsmegyei fatemplomok*. Néprajzi Értesítő XIV (1913), 1–31.

² C. Petranu: *Bisericile de lemn din județul Arad*. Sibiu, 1927; u. a.: *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn*. Sibiu, 1931.

a román faépítészet problémáival.¹ A tulajdonképpeni Erdély területéről számos román fatemplomot ismertetett részletesen Atanasie Popa,² míg Victor Brătulescu legutóbb megjelent értékes és szép kiadványa³ a máramarosi román faépítészeiről ad kimerítő tájékoztatást.

Az elmúlt évtizedben a magyar tudomány is sűrűn foglalkozott a faépítéssel. A munka az erdélyi magyarság köréből indult el újra, Debreczeni László rendszeres gyűjtésével, melynek első eredményeit szép albumában tette közzé.⁴ A magyar néprajztudósok közül Viski Károly és Györffy István végeztek gyűjtéseket, Viski Károly főleg Erdélyben, Györffy István pedig a Tiszántúlon. Különösen fontos gyűjtésének Bereg és Szatmár megyékre vonatkozó anyaga.⁵

Majd e sorok írójától jelent meg nagyobb összefoglalás,⁶ melynek főtörekvése volt a magyar faépítészet általános problémáit és főleg nemzeti sajátosságait, valamint viszonyát a többi szomszédos faépítészethez megállapítani. Ezt a célját az egész magyarság területére kiterjeszkedő emlékanyagra támaszkodva kívánta elérni.

Az ott első kísérletképpen összeállított adattár Beregmegyére vonatkozó része örvendetes módon gyarapodott Domanovszky

¹ Már eddig idézett művein kívül vö. C. Petranu: *Originea turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal*. Cluj, 1931 (extras din »Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani«); *Bisericile de lemn ale Românilor ardeleni în lumina aprecierilor străine recente*. Sibiu, 1934; *Noui cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal*. București, 1936; *L'art roumain de Transylvanie. La Transylvanie*. Bucarest, 1938. 484–496; *Nouvelles discussions sur l'architecture de bois de la Transylvanie*. Bucarest, 1939.

² A. Popa: *Rapoarte și dări de seamă către Comisiune*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania pe 1929. Cluj, 1930. 351–399; u. a.: *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal*. Anuarul stb. pe 1930–1931. Cluj, 1932. 161–314; u. a.: *Biserici de lemn din Ardeal*. Anuarul, stb. IV. 1932–1938. Cluj, 1938. 55–154.

³ V. Brătulescu: *Biserici din Maramureș*. București, 1941. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Anul XXXIV. Fasc. 107–110.

⁴ Debreczeni L.: *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kolozsvár, 1929; *Szilágyság fatornyairól*. Szilágysági ref. Naptár az 1933. évre. Zilah, 1932, 54–62; *Kalotaszegi tornyok Szilágyságban*. Szilágysági ref. Naptár az 1935. évre, Zilah, 1934. 101–110; *Haldokló templomművészet*. Szilágysági ref. Naptár az 1936. évre. Zilah, 1935. 99–105; *A mi művészetünk*. Kolozsvár, 1940.

⁵ Gyűjtésük anyaga megtalálható a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményében. Vö. továbbá: *A Magyarság Néprajza* II. Budapest, é. n. (1934), 351–354. (*Díszítőművészet* – írta Viski K.)

⁶ Balogh I.: *Magyar fatornyok*. Budapest, 1935. Néprajzi Füzetek. (Szerk. Györffy) I, 1. sz.

György¹ újabb kutatásai folytán, míg az erdélyi rész Szabó T. Attila és Herepei János gazdag adatközlésével² kapott bőséges kiegészítést.

Fentemlített munkám főbb elgondolásait és eredményeit jóval részletesebben kifejtettem egy francianyelvű összefoglalásban,³ mely – mivel abban főleg a magyar faragómesterség múltját óhajtottam felderíteni – a magyar ácsok jegyzékével bővült.

A világháború utáni kutatás tehát az erdélyi faépítészettel magyar és román részről egyaránt behatóan foglalkozott. Az új kiadványok sok új szempontot és még több új anyagot hoztak felszínre, amely a magyar és román faépítészetet egészen új megvilágításba helyezte. Számos felvetődő probléma megoldódott és most már az egész erdélyi faépítészetet meglehetősen át tudjuk tekinteni.

*
* * *

Az erdélyi magyar faépítészet távolabbi múltjára vonatkozólag csak elszórt adatokból kaphatunk felvilágosítást.

A jelenleg fennálló emlékek többnyire a XVII–XVIII. századból valók. A legkorábbi a mezőcsávási harangláb 1570-ből. Kétségtelen azonban, hogy ezt az időt már jóval megelőzően a korábbi századokban is hatalmas faépítészet virágzott Erdélyben, hiszen az óriási rengetegekkel borított hegységek a legalkalmasabb anyagot szolgáltatták a monumentális faépítészet kifejlődésére. Egyes vidékeken, aminők Kalotaszeg meg a Székelyföld egyes részei, a falusi építészetnek mindmáig jóformán egyetlen anyaga a fa. Természetes, hogy a kereszténység felvételekor, midőn sokfelé kellett építeni kisebb vidéki templomokat, az egyház is ehhez az építésmódhoz folyamodott. Az első magyar templomok, – királyi vagy főúri bőkezűség emlékei, – a nagyobb központokban lévő, díszes emlékszerű egyházak voltak, melyeket eleinte behívott külföldi mesterek építettek. Vidéken, kisebb helységek ilyen költséges épületeket nem emelhettek; meg kellett elégedni olcsóbb és egyszerűbb építésmóddal. A kis fatemplomokat idővel állandó anyagból készült egyházak váltották fel.

¹ Domanovszky Gy.: *Magyarország egyházi faépítészete. Bereg megye.* Budapest, 1936.

² Herepei J. – Szabó T. A.: *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak.* Kolozsvár, 1939. Erdélyi Tudományos Füzetek. 107.

³ H. Balogh: *Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise.* Budapest, 1941. Études sur l'Europe Centre-Orientale. No. 25.

A legelső ismert adatunk Szent László király építkezése a biharmegyei Szentjobbon, ahol Szent István első magyar király jobbkezének megőrzésére bencés famonostort alapított 1094-ben¹: »Ladislaus Rex... ut eo sancta dextera (t. i. Szent István királyé) collocaretur... de consilio eorum monasterium ligneum in honorem beatae Mariae Virginis in eodem loco (t. i. Szentjobbon) fundavit.« A monostorhoz kétségkívül templom is tartozott, mely – egy híres ereklye megőrzésére lévén szánva – a normális vidéki templomok méreteit bizonyára meghaladta, hogy a barátokat és a zarándokokat kényelmesen befogadhassa. Ez volt az első magyar fatemplom, melyről hiteles okleveles feljegyzésünk van. Hozzávetőlegesen a román stílusú falusi magyar kőtemplomok mintájára képzelhetjük el. Félköríves, vagy esetleg egyenes záródású szentélye lehetett, elébe épített vagy homlokzati toronnyal. Esetleg külön mellette állott a faharangláb. A románkori magyar falusi kőtemplomok közül majdnem mindegyiknek elébe épített vagy homlokzati kőtornya is volt, amint a fennmaradt emlékek bizonyítják, így különálló fatornyok, faharanglábak ebben a korszakban éppen csak fatemplomok mellett állhattak, a kőtemplomoknál nem volt rájuk szükség.

Mivel korai okleveles anyagunk természetszerűleg nem túlságosan nagy számmal maradt, a közvetett adatokat is gondosan fel kell használnunk. Itt jönnek segítségünkre a középkori helynevek, melyek mint *Botegyház* (Zaránd m.), *Gerendásegyház* (Békés m.), *Tövisegyház* (Arad m.) botból, gerendából, tövisből, illetve valamilyen faanyagból készült templomról tudósítanak.² A XIV. század legelejéről, 1301-ből való első okleveles adatunk, amely a *Harangláb* helynevet említi Küküllő m.-ben³. Nyilvánvaló, hogy az írott feljegyzést jóval megelőzően maga a helynév, tehát a szó által jelölt fogalom már régóta közismert volt; ebben a faluban éppen valamilyen feltűnőbb, nagyobb harangláb állhatott, amelyről a község a nevét is kapta.

Az okleveles anyag növekedésével a fatemplomokra vonatkozó adatok is szaporodnak. A tatárjárást követőleg az építkezés újból hatal-

¹ G. Fejér: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. I. Budae, 1829. 486–487.

² Vö. H. Balogh: *Les édifices de bois* 15.

³ F. Zimmermann – C. Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt, 1892. 220, vö. M. Czinár: *Index alphabeticus Cod. dipl. Hung. per G. Fejér editi*. Pest, 1866; Szarvas G. – Simonyi Zs.: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. I. Budapest, 1890. 1324; Csánki D.: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. V. Budapest, 1913. 879.

masan fellendült, hiszen a pusztító hadjárat után rengeteg újjáépítésre, bővítésre, sőt új alapításra volt szükség.

A faépítkezés ekkor újból nagy szerephez jutott.

A XIV–XV. századból már egész sor feljegyzést ismerünk, melyek fatemplomokat vagy fatornyokat említenek. Így 1322-ben András erdélyi püspök engedélyt ad Ivánisi Péter fiának, János mesternek, hogy a szatmármegyei Csengeren fakápolnát építhessen.¹ 1338-ban az aradmegyei Szinte községben Szent Bereczk hitvalló tiszteletére szentelt fakápolna állott.²

Számos adatot ismerünk a Szilágyság vidékéről, így tudjuk, hogy Nagymonnak a XIV. század végén, 1367-ben fakápolnája volt.³ A XV. század közepén, 1450-ben a Kusalyi Jakcsok számára készült határjárás Szilágy megyében ugyancsak több fatemplomot sorol fel és pedig Görcsön, Kucsó, Papteleke, Bősháza, Györgyteleke, Papfalu és a ma ismeretlen Bikos helységeken.⁴ 1470 körül egész sor szilágymegyei faluban álltak fatemplomok, vagyis kisebbmértű fatemplomok. Ilyenek Bősháza, Erked, Krasznahorváti, Kucsó, Szamosardó, Szamosudvarhely, Völcsök. Többnek cinterme és sírboltja is volt.⁵

Szolnok-Doboka megyében, Somkeréken 1446-ban a somkerei Erdélyi család udvarháza mellett fatorony állott.⁶

Kétségtelen, hogy ezek az eddig ismeretes adatok csak elenyészően csekély hányadát alkotják az egykori állománynak és a középkorban is ezeknél sokszorosán több fatemplom meg fatorony állott Erdélyben. Hiszen Mátyás király törvénykönyve (1490)⁷ részletesen felsorolja a különböző fatemplomok becslését és ugyanezeket megtaláljuk Magyi János formulagyűjteményében⁸ a mindennapi használatra szánt minták között. Hasonló becslések előfordulnak Werbőczy István Tripar-

¹ G. Fejér: *Codex Dipl. Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. VIII. Vol, 2. Budae, 1832–370, vö. Szabó K.: *Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata*. Budapest, 1890. 29. sz.

² Nagy I.: *Anjoukori Okmánytár*. III. Budapest, 1883. 484.

³ V. Bunyitay: *Schematismus historicus venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadiensis Latinorum pro anno Domini et millennari MDCCCXCVI*. Nagyvárad, 1896. 347.

⁴ Vö. H. Balogh: *Les édifices de bois* 17.

⁵ V. Bunyitay: *Schematismus* 347, 354, 358–359.

⁶ Kádár J.: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. VI. Dós, 1904. 95.

⁷ *Constitutiones incliti regni Ungarie*. h. n., é. n. (1490), fol. 38^v.

⁸ M. G. Kovachich: *Formulae solennes styli*. Pest, 1799. 267, 269–270. Ez a formulagyűjtemény, melyet tévesen Nyirkállói Tamásnak tulajdonítottak, tulajdonképpen Magyi János munkája és valószínűleg II. Ulászló idejében készült (v. ö. Szentpétery I.: *Magyar Oklevéltan*. Budapest, 1930. 177.)

titumában. (1514).¹ Nyilván gyakran volt szükség efféle tudni a joggyakorlatban.

A középkori magyar fatemplomok jórészt Erdélyben a mohácsi vést megelőző évtizedekben váltották fel az újonnan épített kőtemplomok. Erdélyben a falusi kőtemplomok igen népes csoportja éppen a gótika egészen késői korszakából, a XV. század végéről, vagy a XVI. század elejéről való és többnyire egy-egy birtokos család bőkezűségéből épült. Ezeknek a templomoknak egyik legfeltűnőbb sajátosságuk, hogy tornyuk nincsen, ellentétben a román kori falusi templomtípussal. Mellettük tehát fából készült különálló haranglábak állottak, melyeket szintén csak később, legtöbbször századok múlva cserélhettek ki állandó anyagból készült tornyokkal.

Kérdés már most, hogy ezeknek a középkori magyar fatemplomoknak és fatornyoknak milyen volt a külsejük? A jelenlegi faemlékek jóval későbbi eredetűek, túlnyomórészt a XVII–XVIII. századból valók, de már a legelső felfedezők úgy tekintették, mint amelyek építési idejükénél jóval régebbi formákat és őket jóval megelőző korok szellemét őrizték meg. Nagyszerűen magyarázza ezt a nép rendkívüli konzervativizmusa, mely az egyszer megszokotthoz, – ha felülről és kívülről jött hatásuk abban meg nem zavarják, – szívósan ragaszkodik és azt főbb vonásaiban sokáig, nemzedékről-nemzedékre megőrzi. Egy-egy faépület élettartama a mi éghajlatunk alatt is néhány évszázad lehet, átlagosan 200–300 év, sőt gondos javításokkal, kedvező viszonyok között, ennél még jóval több is. Persze külső körülmények ezt az időtartamot tetemesen megrövidíthetik és sűrűbb időközökben teszik szükségessé az újjáépítést. Az új építmény elkészítésénél a legegyszerűbb és a legkényelmesebb is az volt, ha a régihez ragaszkodtak, ha nagyjából annak formáját vették mintául. Így Erdély középkori magyar faépítészetének stílusát a jelenleg meglévő, későbbi keletkezésű emlékekben kell keresnünk. Annál inkább, mert e stílus – miként látni fogjuk – igen régi, ősi eredetű típusokat őrzött meg és amennyiben a nyugati művészet történeti stílusai közül kölcsönzött, úgy talán még legtöbbször a gótikából. Tehát a jelenleg ismert típusoknak mindenesetre legkésőbb a gótika korában vagy közvetlen utána ki kellett alakulniuk, mert ha a XVIII. században még úgy építették a magyar fatemplomokat és faharanglábakat, hogy rajtuk egyes gótikus motívumok kimutathatók, akkor a középkorban, a gótika virágzása idején okvetlenül még sokkal inkább így volt.

¹ Stephanus de Werbewtz: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incliti regni hungariae*. (Kiadva: H. Marczali: *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*. Budapest, 1901. 362.)

Hátra volna még a kérdés, hogy a középkorban kik építették ezeket a templomokat és haranglábakat? Természetesen ezek akkor is a magyar nép saját művei voltak, mint a későbbi századokban. A falusi ácsok, faragóemberek készítették, meg a faragással foglalkozó molnárok, akiknek az őrlésen kívül állandó mesterségük volt a faépítés és a faragás.¹ Erdélyben a Kalotaszegen és a Székelyföldön még ma is jóformán egyetlen falusi építőanyag a fa. Az odaváló magyarság ebből építi házát, csűrét, mindennemű gazdasági épületét a legrégebb idők óta. A faragó név helynévként 1366 óta szerepel a kolozsmegyei Faragó község nevében és ugyanebben az időben személynévként is.² Különbözően a középkor vége felé egyre beszédesebbé váló és bővülő okleveles anyagból már eddig is számos erdélyi magyar ács, faragóember és molnár nevét³ ismer-

¹ A magyar faragómesterek és faragómolnárok szerepére vonatkozólag vö. Takáts S.: *A magyar faragómolnárok. Rajzok a török világból.* II. Budapest, 1915. 422–463; u. a.: *Régi faragómestereink. Rajzok* III. Budapest, 1917. 132–246. Magyar faragómolnárok neveit l. H. Balogh: *Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise.* Budapest, 1941. 122, 123, 127, 130, 131, 132.

Itt említjük meg, hogy a régi magyar nyelvhasználatban az ács szó nemcsak famíveszt, hanem tágabb értelemben építész is jelentett (*Nyelvtörténeti Szótár* I, 6). Ebből is következik, hogy a magyar építésben az ács igen nagy szerepet töltött be. A Schlägli Szójegyzék a carpentarius és lignifaber szavakat egyaránt ácsnak fordítja (Szamota I.: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből.* Budapest, 1894. 59). Calepinus szótára pedig, melynek magyar nyelvanyaga erdélyi eredetű, az architectust főácsnak, a fabricatort ács, építő, faragónak, a structort szintén ácsnak, építőnek fordítja (Ambrosii Calepini: *Dictionarium decem linguarum.* Lugduni, 1585. 90, 402, 1011. Kiadta Melich J. Budapest, 1912. 19, 119, 299).

² Csánki D.: *Magyarország tört. földrajza* V. Budapest, 1913. 348–349; G. Fejér: *Codex dipl. Hungariae eccl. ac civilis.* Tom. IX. Vol. 5. Budae, 1834. 359. – Vö. még Szamota I. – Zolnai Gy.: *Magyar Oklevélszótár* 217.

³ *Majtény*, 1330: Nicolaus dictus Molnár (A nagykárolyi gr. Károlyi-család Oklevéltára. Kiadta Géresi K. I. köt. Budapest, 1882. 72–73); *Türe*, 1437: Benedictus Molnar (Balázs É.: *Kolozs megye kialakulása.* Budapest, 1939. 48); *Kolozsvár*, 1453: Laurentius Alch, Petrus Alch, Andreas Alch, Stephanus Alch, Georgius Alch, Gallus Molnar, Andreas Molnar, Valentinus Molnar, Antonius Molnar (Regestrum Hungarorum de civitate Clusvar. Kiadva Tört. Tár. V. Budapest, 1882. 531–532, 537, 734–735, 730, 729, 526, 528, 530, 729, 731, 733.; *Egeres*, 1460 körül: Matthias Alch (H. Balogh: *Les édifices de bois* 133); *Déva*, 1464: Álcs (Csánki D.: *Magyarország tört. földrajza* V, 58); *Páncélcseh*, 1473: Molnar (Makkai L.: *Északerdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása.* Hitel 1942, 231); *Varsány* (Zaránd megye), 1473: Stephanus Molnar (A gr. Zichy-család id. ágának Okmánytára. XI. Budapest, 1915. 141); *Szaniszló* (Szatmár

jük. Ezek az adatok Erdély legkülönbözőbb vidékeiről valók, kalotaszegi (Türe, Bánffyhunrad), kolozsvári, Kolozsvár környéki (Egeres, Jára, Zsuk), szolnokdobokamegyei (Dés, Magyarborzás, Köblös, Páncél-
cseh), székelyföldi (Marosvásárhely) nevek éppúgy szerepelnek, mint a Maros alsó folyásáról (Gyulafehérvár, Déva) vagy a külső Partium-
ból valók (Arad, Szatmár, Máramaros megye). A magyar faépítés és fafaragás már ekkor igen magasfokú lehetett, mert például a XVI. század elején és közepén több magyar és székely faber lignarius dolgozott a szász lakosságú Brassó városának, mint Gergel lignifaber Thwkwthy Martinus és a székelyek, Chyky Marton, Jacobus Chyk, Zablya Gergely.¹ Az 1567-ben készült székelyföldi adóösszeírás szintén több udvarhelyszéki faluban sorol fel ácsokat.²

megye), 1476: Nicolaus Alcz (Károlyi Oklevéltár II, Budapest 1883. 452–453); Zsuk, 1482: Molnar (Csánki: i. m. V. 403); Kolozsvár, 1488: Thomas Molnar (Orsz. Levéltár. Dl. 27072); Jára, 1485; Andreas Alch (Balogh: i. m. 25); Kolozsvár környéke, 1485; Benedictus Alch (Balogh: i. m. 25); Dés, 1487: Ács Antal: 1526: Álcs Ambrus (Kádár J.: Szolnok-Doboka megye monografiája III. Dés, 1900. 204, 205); Bánffyhunrad, 1493: álcs, carpentarius (Csánki: i. m. V. 305); Köblös, 1495: Álcs (Kádár: i. m. IV, Dés, 1901. 453), Magyarborzás, 1499: Álcs (Kádár: i. m. II. Dés, 1900. 253); Arad m., XV–XVI. század: ács a jobbágynevek között (vö. Márki S.: Arad szab. kir. város és Arad vármegye története I. Arad, 1892. , 495) Gyulafehérvár, 1520: Georgius Alch (Zichy Okmánytár XII. Budapest, 1931. 389); Marosvásárhely, 1525: a ferences rendház segítő testvérei között egy ács (Karácsonyi J.: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon II. Budapest, 1924. 115); Máramarossziget, 1540: Joannes Lignifaber carpentarius. 1553: Joannes Molnár. 1559: Thomas Nyerges carpentarius magister. 1560–1561. Georgius Zcyws (Szöcs-szücs) magister carpentarius (Tört. Tár. Új. foly. III. (1902) 463–464).

¹ Gergel lignifaber 1526 (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. I. Kronstadt, 1886. 645); Thwkwthy Martinus 1528–1529 (*Quellen* II. Kronstadt, 1889. 70, 83, 128, 130–133, 135–136, 138–142); Chyky Marton 1527–1540 (*Quellen* II, 37–38, 48, 55–56, 76, 148–149, 153–155. 246, 289–290, 292, 294, 330, 332, 387, 486, 500, 532, 536, 541, 545, 650, 661, 696); Jacobus Chyk 1540. (*Quellen*, II, 644); 1548–1549 (*Quellen* III. Kronstadt, 1896. 462, 523); Zablya Gergely 1540–1550 (*Quellen* III, 63, 413, 455–457, 464, 523, 529, 576, 579. Ugyanennek a családnak egy másik tagja, Petrus Zabya 157 (?)-ben a csikrákosi templomban dolgozott (Orbán B.: *A Székelyföld leírása*. II. Csikszék, Pest, I 1869. 67–68.).

² Egy-egy faber lignariust említenek Bágy, Kénos, Homoródalmás, Agyagfalva, Simonfálva, Farczád és Vágás udvarhelyszéki községekben, Karácsonfalván pedig kettőt (vö. H. Balogh: *Les édifices de bois* 28).

Erdély újabbkori magyar faépítészetére vonatkozólag bőséges és jórészt még kiadatlan okleveles források tájékoztatnak. Már az eddigi közlések¹ is rengeteg anyagot hoztak felszínre, de a további kutatásnak még szinte beláthatatlan lehetőségei vannak ebben a vonatkozásban. Főleg az egyházi levéltárak tartalmazznak igen értékes idevágó anyagot.

Mindennél jobb fogalmat ad azonban az emlékeknek az a megragadón szép és változatos sorozata, mely az erdélyi magyar faépítészetből – annyi természetes pusztulás és oktalan újítás ellenére – mindmáig ránkmaradt.

*
* *

A fennmaradt emlékek legnagyobb részét különálló faharanglábak vagy a kőtemplomok tornyára helyezett toronysisakok. Ezeknek építésmódja, motívumai mindenben megegyeznek a különálló faharanglábakéval, tulajdonképpen úgy vehetjük, mint magas alépítményre, a kőtoronyra helyezett fatornyokat. Magyar fatemplom ma már csak ritka kivételleppel akad Erdélyben éppúgy, mint Magyarország egyéb területein; a magyar falvakból legnagyobb részét már a XVIII–XIX. század fordulóján eltűntek a fatemplomok. Az utolsók, melyeket ismerünk, csak egyes, távoleső vidékek eldugott, szegény községeiben rekedtek meg. Ezek ú. n. paticsfallal készültek; alaprajzuk egyszerű középkori típusú, külsejük igénytelen, a falusi házakéhoz hasonlít. Tulajdonképpen díszüket, ünnepi es jellegüket a belső berendezés adta meg, a festett mennyezet, a faragott és festett karzatok, padok, bútorok, melyeket legtöbbször a renaissance eredetű virágornamentika borított el. Voltak azonban a magyaroknak boronából épített templomaik is, amint egyes részletesebb adatokból tudjuk. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a feljegyzések a legkritább esetben szólnak bővebben az építésmódról, általában csak annyit mondanak: fából épült templom. A boronatemplomok alaprajza szintén középkori típusú volt, de külsejük az értékebb anyag következtében bizonyára díszesebb lehetett. Gondoljunk csak a kalotaszegi magyarság vagy a csíki székelyek rendkívül gondosan, kiváló technikával épült szép boronaházaira, csúreire.

De minden fatemplomnak, a boronából készültnek is igazi dísze a torony, mely egyéni sajátágaival az épület tulajdonképpeni művészi

¹ Balogh I.: *Magyar fatornyok* 156–185; Herepei J. – Szabó T. A.: *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak*. Kolozsvár, 1939; H. Balogh: *Les édifices de bois* 112–118. A magyar faépítészet irodalmát l. összeállítva Balogh I.: *Magyar fatornyok*. Budapest, 1935. 12. l., 14. jegyz.

jellegét megadja. A fatornyok¹ favázás építésmódja pedig igen magasrendű és művészi motívumaik rendkívül változatosak.

A magyar faépítészet jellege általában egységes, amennyiben bizonyos közös nemzeti jellemvonások, közös művészi sajátosságok a magyarság minden területének emlékein megtalálhatók. Régebben, midőn a nyugati történeti stílusok hatása még kevésbé érintette a faépítést, vagyis az egyes típusok még kevésbé differenciálódtak, ez az egységes jelleg okvetlenül szembetűnőbb volt, mint ma. Később mindegyik terület hozzáfűzött a közös alapjellemvonásokhoz valami helyi jellegzetességet, ami a többitől megkülönbözteti.

Erdély területén belül is kialakultak kisebb egységek, melyeknek emlékeit külön-külön állandó sajátosságok jellemzik. Amint az erdélyi magyar lakosság elhelyezkedése vidékekre tagozódik, úgy válnak szét a fatornyotípusok is.

A legegyénibbek és legváltozatosabbak Erdély keleti felének faemlékei, amelyek legtöbbszörre különálló haranglábak. Ezek kevesebb ismeretesek ugyan, mint a Kalotaszeg már népszerűvé vált fatornyosíkos templomai, de művészi és történeti szempontból rendkívül érdekesek. A nagy művészet történeti stílusainak hatása rajtuk csak elvétve jelentkezik. Önként értetődik ebből, hogy itt van a legtöbb olyan fatorny, amelyik a kőépítészet hatásától független és viszont leginkább ragaszkodik a régebbi formákhoz, régen kialakult típusokhoz. A magyar faépítészet régi hagyományaiból, eredeti jellegéből ezek őriztek meg legtöbbet. Szinte valamennyire jellemző a kevéssé tagolt, tehát egységes vonalú felépítés. A fatornyok teste törés nélkül, csak elkeskenyedve folytatódik a felső tornácban. A felső rész, a lezáró sisak formája hasonlóan egyöntetű, többszörre egyszerű négyszögű vagy sokszögű gúlaalak, de ha két formából van is összetéve, akkor sem hangsúlyozza külön az egyes alkotóelemeket, mint a nyugati Erdély emlékei, hanem az alsó és felső sisakrész összeolvad. Még ennél is feltűnőbb, állandó közös sajátosságuk, hogy felépítésükben az alsó részen van a hangsúly: a torony teste, az eresz, sőt a sisak alsó része is egyre szélesebben terül szét, Ezek a haranglábak kétségkívül igen régi hagyományok emlékét őrzik, igen régi típust képviselnek.

¹ A fatornyleírások könnyebb megértése kedvéért itt említjük meg, hogy formai szempontból a harangláb következő részei fontosak: az alsó, tetőszerű, alul nyitott rész, az ún. eresz, a törzs, a harangház – amely vagy egyszerű tornácos, azaz a törzs vonalait folytatja, vagy kiugró tornácos, illetve erkélyes – és a sisak. E főelemek kialakítása, illetőleg egymáshoz való viszonya határozza meg a harangláb művészi külsejét.

A keleti Erdélynek összefüggő két nagy vidéke a Székelyföld és a Mezőség. A Székelyföld is több önálló vidékből áll, az úgynevezett székekből, melyek közül a faépítészetben a legfontosabb a Marosszék. Itt áll a régi fatoronytípus egyik legjellegzetesebb példája, a mezőcsávási harangláb, mely a magyar faépítészet legrégebbi fennmaradt emléke. A lábazat egyik merevítő fájára felirat van bevésve, mely szerint: »j570 | be | holottom | hogy = 100 | eszten | dős em | bertől hol | lottom ho | gy készüt ez = H (arangláb)«– vagyis: egy száz esztendő emberől halottam, hogy ez a harangláb 1570-ben készült. A felirat minuszkulás betűi 1700 körüliek, tehát aránylag későbbi időből származik, mégis a hagyományt, melyet megőriz, hitelesnek fogadhatjuk el. Különösen feltűnő, hogy nem megközelítő kerek számot, – pl. száz vagy kétszáz évvel ez előtt, hanem egy pontos és határozott évszámot említ: 1570. Feltétlenül kell valami történeti alapjának lennie. Az építési évszám legtöbbször a torony vasból készült vitorláján látható. A csávási haranglábét alighanem egy tatarozás alkalmával cserélhették ki az új gömbbel. Az a száz esztendő öreg ember, akit a felirat emleget, alighanem a kicseréléskor látta az eredeti vitorlát, vagy ha nem is az ő életében cserélték ki, hanem korábban, a régi vitorlát még félretették, megőrizték. Makkfalván (Maros-Torda m.) pl. még a lebontás után is igen sokáig őrizték a régi fatorony vitorláját, melyen szintén nagyon régi, 1572-es évszám volt. De nagyon régi eredetre vall a csávási harangláb külseje is. Az aránylag zömök arányok, a szélesen, de mégis könnyedén kiterülő ereszt, a tornác gerendakötésekből köralakúra formált nyílásai, a szintén szélesen kiterülő, sokszögű sisak, mely törés nélkül keskenyedik el a felemelkedő csúcsban – mind olyan régiességek, melyek még a faépítészet időhöz általában kevésbé kötött sajátosságai ellenére is igen korai keletkezés mellett szólnak. Feltűnik azonban a haranglábban egy újabb, a köépítészetből kölcsönzött motívum is: a négyfiatorony. Ezt valószínűleg a közeli magyar központ, Marosvásárhely templomáról vették át. Itt ugyanis a régi vártemplomnak a XVII. században négyfiatornyos és tornácossisakja volt. 1668-ban javították a kis tornyokat és a filegóriát.¹ Ez a toronyfedél okvetlenül régebbi eredetű volt, mint a javítás évszáma, tehát nagyon valószínű, hogy a vásárhelyi templomnak már a XVI. században négyfiatornyos fatoronysisakja lehetett, talán ugyanaz, melyet 1668-ban kijavítottak és ezt utánozták a környéken, így Mezőcsáváson is. De a mezőcsávási régi típusú haranglábban az átvett motívum még szemelláthatóan igen kezdetleges: a fióktornyok a sokszögű

¹ H. Balogh: *Les édifices de bois* 59. l., 94. j.

(tehát nem négyszögű) sisak oldalából mintegy előbújnak és attól nem válnak el, vagyis a fősisak és a melléktornyok még nincsenek egymással szervesen összeforrasztva. Ez is megerősíti a korai eredetet.

A többi marosszéki faharangláb felépítése nagyjából mind hasonló a mezőcsávásiéhoz, főleg az erősen kiszélesedő ereszt állandó közös vonásuk, de ezen az egységes, egyöntetű típuson belül főleg a különféle sisakformák meg a tornác eltérő kialakítása révén nagyon változatosak. A feltűnő szélesen kiterülő ereszhez azonban kitartóan ragaszkodnak (Nyárádszentanna 1670, Várhegy, Toldalag, Galambod, Póka, Nyárádszentimre, Mezőkölpény). Még az újabb marosszéki faharanglábakon is, melyek a falusi kőépítészet hatására közelednek a kőtornyok magas karcsú alakjához, – megtaláljuk a kiszélesedő ereszt, ha csak mint szegélyszerű befejezést is (Marosszentanna 1821).

Az udvarhelyszéki haranglábak ismét külön csoportot alkotnak, a Marosszékre jellemző régi típus eltérő változatát. Arányaik ugyanis nyurgábbak és könnyedebbek, a torony törzse, de különösen a sisak erősen megnyúlik. A kiszélesedő ereszt azonban megtartják (Kecset 1795, Kecsetkisfalud, Küsmöd).

Háromszéken viszont a kálnoki harangláb 1781-ből ismét az alacsonyabb, szélesebb marosszéki típushoz áll közel. Arányai ugyan szintén könnyedebbek, mint ott, de a torony törzsét teljesen magábaolvasztó, szélesen kiterülő ereszt és az alacsony, töretlenül sokszögű és alsó felében szintén kiszélesedő, süvegformájú sisak félreismerhetetlenül a marosszéki haranglábakra utal. Különösen figyelemreméltók a tornác gondosan faragott, köralakú nyílásai, melyekhez hasonlókat a háromszéki nagykapukon találunk.

Ugyancsak a régi típushoz tartoznak a Mezőség emlékei, többnyire kisebbmértetű, alacsony, zömök arányú, széles felépítésű haranglábak (Vicze, Keszü 1773, Mezőveresegyháza, Mezőújlak, stb.). Legjellemzőbb példájuk a magyarfülpösi harangláb, mely szinte csak a valósággal sátorszerűen kiszélesedő ereszből áll.

Amint haladunk nyugat felé, sűrűbben tűnnek fel a faépítészetben olyan motívumok, melyeknek eredetét a kőépítészet történeti stílusai-ban találjuk meg. Azok az emlékek, melyek már ilyen elemeket is magukba olvasztottak, újabb eredetű típusokhoz tartoznak.

A középkori várépítészetből származik a tartógyámokon nyugvó-kiugró tornác (védőfolyosó) motívuma és a kiugró tornácos vagy erkélyes toronysisak. Ezek a toronyfedelek átkerültek a templomtornyokra is, eleinte gyakorlati rendeltetéssel, hiszen egy-egy, többnyire kiemelkedő fekvésű, magas hegyoldalban elhelyezett templom tornya kitűnő stra-

tégiai pont volt, ahonnan az egész környékre el lehetett látni. Érdemes, sőt szükséges volt tehát az egyházak magas tornyait is megfelelő védelmi berendezéssel felszerelni. Később, békésebb idők beálltával az eredeti rendeltetés elhomályosult és már csak dísznek készítették az erkélyes toronysisakokat. Ilyen erkélyes toronyfedeleket a nyugati Erdélyben főleg a folyó völgyek közelében, a nagy hadiutak mentén a Szamos mellékétől az alsó Maros mentéig mindenütt találunk (Somkerék, Kendilóna, Mészkö, Várfalva, Ádámos, Bethlenszentmiklós, Küküllővár, Tompaháza, Marosszentimre, Gyulafehérvár, Déva, Alpestes, Nagyrápoly, stb.).

A különálló haranglábakra is átkerült az erkélyes sisak, jóllehet ezeken védelmi szempontokról már nem lehetett szó, csak a gazdagabb tagolás kedvéért. Így látjuk a magyarsárosi hatalmas fatornyon, mely egyébként igen régies formáival, a torony törzsét teljesen magába olvasztó, szélesen kiterülő és rendkívül hajlott vonalú ereszével még a keleti Erdély erőteljes, ősi jellegű hagyományait képviseli. A harangláb 1699-ben készült »per artifices Georgium Domokos et Michaellem Szabo«. Csaknem egyedülálló eset, hogy egy fatorony készítői magukat önérzetesen művésznek nevezzék a feliratban, de a magyarsárosi harangláb mesterei valóban meg is érdemelték ezt a megjelölést. Művük a magyar faépítészet egyik legjelentősebb és legművészebb emléke.

A nyugati Erdély faemlékeit – fatoronymsisakokat és haranglábakat egyaránt – a könnyedebb, karcsúbb arányok, a keleti erdélyiekéhez képest magasabbratörő méretek jellemzik. A haranglábak felépítése tagoltabb, a torony törzse, illetve a magasbaemelkedő, összetett formájú sisak nagyobb hangsúlyt kap, az alsó esz viszont lassan összehúzódik.

A fennmaradt kalotaszegi fatornyok közül a legrégebb és valószínűleg a legkorábbi a bábonyi harangláb. Tulajdonképpen a négyszögletes alapú, szélesen elterülő, szoknyaformájú ereszből áll, mely a torony törzsét teljesen magába olvasztotta. Ez az esz egyszerű gerendakötésekből alakított tornácban folytatódik, amelyet a sokszögű alpból kiemelkedő, négyszögű gúlasisak borít. Érdekes megfigyelni más haranglábakon, hogy ez a régies formájú felépítés hogyan veszi el lassan eredeti jellegét, amint fokról-fokra tagozódik, azaz közelebb kerül a kőépítészet formáihoz (Nagypetri, Vista).

A haranglábak másik típusa kiugró erkélyes, vagyis az erősítés-technikából átvett motívummal gazdagodott. Ennek legegyszerűbb példája az egykori magyarókeréki harangláb 1690-ből. Szélesen elterülő eresze és díszítetlen formái igen ősi jellegűek. Az egykori magyar-

bikali harangláb, – mely az erdélyi magyar faépítészetnek egyik legkiválóbb, nagy művészi értékű és mesteri technikájú emléke volt – ugyanilyen felépítésű, csak még újabb motívumokat is magábaolvasztott, a toronysisak sarkaiból kiemelkedő kis fióktornyokat. Továbbalakítja ezt a típust a farnosi harangláb. Ezen a törzs – mely a magyarókereki és magyarbikali fatornyokon teljesen belesimult az ereszbe – már élesen különvált és ismét egy újabb motívum tűnik fel rajta, a tornác finoman kidolgozott szabályos árkádjai.

A kalotaszegi magyar faépítészet legismertebb emlékei a szép árkádos, négyfiatornyos toronyfedelek, a középkori kerített templom legfeltűnőbb díszei. Legrégibb lehet közülük a magyarvalkói, mely a XVIII. század elején készülhetett, midőn a kuruc háborúkban megromlott templomot utoljára kijavították. Régi eredetre vallanak a fatorny szélesebb, súlyosabb arányai, meg a cinterem-kerítés bástyáinak ötletes, egyszerű, tornácos sisakjai is. A magyarvalkói templom egész elrendezésével legszebb példája a kalotaszegi magyar templomtípusnak.

A többi árkádos négyfiatornyos toronyfedelek mind könnyedebb, karcsúbb jellegűek, későbbben is, a XVIII. század folyamán készültek. A motívum, amit felhasználnak, mindig ugyanaz, mégis mindegyik egymástól eltérő, egyéni megjelenésű. Bánffyhunyadi, Magyargyerőmonostori, Körösfői, Damos tornyai igen szép és változatos sorozatot alkotnak.

A kalotaszegi magyar faépítészet legjellemzőbb motívuma a négyfiatornyos, legismertebb sajátja az árkádos, négyfiatornyos fatornysisak. Ezeket a közfelfogás rendszeresen egész Erdély faépítészetével azonosítja, pedig éppen csak a Kalotaszeg vidékére jellemzőek. Ez a típus Kalotaszegen alakult ki, valószínűleg a közeli kolozsvári Szent Mihály-templom tornyának hatására, amelyen – ha nem is a nyitott tornác, de – a négyfiatornyos megvolt.¹ Erdély egyéb vidékein csak elszórtan találjuk (Marosszék). A rendkívül tetszetős új forma innen széles körben elterjedt nemcsak a szomszédos vidékeken, a Szilágyságban, Biharban, hanem az egész Partiumban, különösen a Tisza felső vidékén. A tiszántúli magyar faépítészetnek éppen legkedveltebb sajátja az újabb eredetű négyfiatornyos harangláb, legtöbbször árkádokkal. De átvették a magas, négyfiatornyos toronyformákat a kalotaszegvidéki és felsőtiszai nemzetiségek, a románok és a rutének is.

¹ Vö. Balogh: *Les édifices* 41. l., 77. j.

A Kalotaszeggel határos Szilágyságon a négyfatorony meg az árkád motívumának viszonylagosan kevesebb szerep jutott. Itt sokkal jellemzőbbek a hatalmas, nagyarányú haranglábak. Ezek többnyire mind a kiugró erkélyes típushoz tartoznak, e típus fejlődésének különböző fokait képviselik. Felépítésükben feltűnően kiváló jelentősége van a nagyszabású sisakoknak, melyek itt sokkal nagyobbak, mint akár a Kalotaszegen.

Formai szempontból a legkorábbi a magyarkeceli harangláb. Finom, hajlott vonalú, szoknyaformájú eresze van, mely a torony törzsét még teljesen magába olvasztja.

A menyői hatalmas fatorony már további átalakulást mutat: az eresz lassan elválik a törzstől és ennek következtében összébbhúzódik, a torony törzse pedig jelentősen megnyúlik. Valószínűleg 1619-ben épült.

A szilágysági fatornyok között a legnagyobb szerű a krasznarécsei, melyet Pap Tamás és Nagy Mihály épített 1754-ben. Voltaképpen a menyőinek további fokozása, de szélesebb, monumentálisabb felépítéssel és újabb motívumokkal. A törzs határozottan elválik az eresztől és a sisakon feltűnik a négyfatorony. A fióktornyok azonban itt valósággal elenyésznek az óriási középső sisak mellett, csak dekoratív jelentőségük van, nem úgy mint a Kalotaszegen, ahol a fősisaknak nemcsak játékos díszei, hanem kisebbmértű, de egyenrangú kísérei. Ezt elhelyezésük is mutatja, mindig a fősisak alsó oldalélének alkalmasan meghajlított sarkában emelkednek.

Legtagoltabb a szamosardói harangláb, jóllehet a legegyszerűbb elemekből van felépítve. Ezen a törzs és az eresz már két élesen elválasztott, külön részt alkot. Ettől a típustól eltér az igen régies formájú krasznahorváti harangláb, mely tulajdonképpen a keleti Erdély fatornyaihoz hasonlít. Széles, sátoralakú ereszből áll, rajta erősen kihajló szélű tetősisak.

Ugyancsak bőséges és gazdag anyagunk van az erdélyi magyar ácsokra, faragókra vonatkozólag. Egyes fatornyok feliratai a készítő mesterek nevét is megőrizték, azonkívül a feljegyzésekből is számos magyar fatemplom és faharangláb készítőjének nevét ismerjük.¹ Egyébként Erdélyben hatalmas faipar virágzott, melynek két legfontosabb központja a Kalotaszeg és a Székelyföld volt.² Ez a két terület messze földön híres volt faiparáról és faragóembereiről. Egész falvak éltek itt

¹ A magyar ácsok jegyzékét l. Balogh: *Les édifices de bois* 118–133.

² Vö. H. Balogh: *Les édifices de bois* 47. l., 86. j.; Haáz F.: *Udvarhelyszéki famesterségek*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. II. Kolozsvár, 1942. 119–189.

egyedül a faiparból és több volt közülük nevezetes kitűnő ácsairól. Innen valók a legkiválóbb magyar ácsok és faragók, a legszebb magyar fatornyok mesterei. Ugyan az ács- és fafaragómester annyira kedvelt mesterkedése volt mindig a magyar népnek, hogy szinte minden faluból ismerünk ácsokat, faragókat vagy faragómolnárokat, akik az őrlésen kívül rendszeresen foglalkoztak faragással, faépítéssel is.

*
* *

Ismerve már az erdélyi magyar faépítészet történeti múltját emlékcsoportjait, vizsgáljuk meg, hogy milyen elemekből és milyen hatások között alakult, mi újat alkotott?

Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy a faépítészet határain belül nem beszélhetünk következetesen előre haladó és állandóan nyomon követhető fejlődésről. Megakadályozza ezt egyrészt a legrégebbi emlékek teljes pusztulása, ami éppen a kezdet és kiindulás hiteles megismerését tette örökre lehetetlenné, de másrészt a faépítészet sajátos természete is. Népművészet lévén, a nép kezén alakult és élt, a nép pedig az egyes motívumokat, típusokat a szerint őrizte meg, amennyire távolabb vagy közelebb esett az esetleges újabb hatások útjától. Ha pedig ilyenek elérték, akkor azokat átalakította és beolvasztotta a megszokott régebbi típusokba. A régiebb és az újabb többnyire szinte egymás mellett, külön-külön vagy összeforrvá, együttesen élt tovább.

Igy történhetik, hogy egy-egy régi típusú harangláb készülhetett újabb időben, míg valamely újabb típusú emlék aránylag régebbi dátumú is lehet. A régiebb és újabb motívumok összeolvadása, a típusok kialakulása nem annyira egy történeti fejlődés időrendjébe, mint inkább egy tipológiai alakulás egymásutánjába illeszthetők be. Ez a folyamat területenként különböző volt, másképpen és mást fogadtak el az újabb nyugati hatásokból, más motívumokat őriztek meg a régebbiből és mindezeket ismét eltérő módon változtatták, alakították. Így fejlődtek ki a különböző típusváltozatok területenként és azokon belül, szinte egyenként. Ilyenformán a faépítészet emlékei elsősorban nem annyira időben jellemzőek, hanem inkább térben, azokon a területeken, ahol az egyes változatok kialakultak. Természetesen azért nem vonhatták ki magukat teljesen keletkezési koruk hatása alól és legalább arányaikban, kidolgozásukban valamennyire magukon viselik, ha nem is mindig a kor stílusának, de legalább irányító szellemének a nyomát.

Nem fejlődéstörténeti tanulságok, csak logikai következtetések vezetnek ahhoz a felismeréshez, hogy az olyan faemlékek, melyek a kö-

építését hatásától függetlenek, régebbi típust képviselnek, mint amelyeket a nyugati történeti stílusok már többé vagy kevésbé befolyásoltak.

Valóban számos olyan magyar fatornyot ismertünk meg Erdélyben, melyek felépítésükben, elemeikben a történeti stílusoktól teljesen függetlenek, azokkal semmi kapcsolatuk, sőt hasonlóságuk sincsen. Ezek a történeti stílusok ismerete nélkül és azok erdélyi feltűnését jóval megelőzően már kialakulhattak. Az ilyenek egészen egyszerű elemekből állanak, de fejlett technikájukkal éppen a faépítés sajátosságai-ból önként adódó és annak legjobban megfelelő lehetőségeket aknázzák ki. A régi típusú haranglábak legjellemzőbb sajátossága a kiszélesedő, olykor valósággal sátoralakban szétterülő, alul nyitott ereszt, melyhez a kőépítészetben, annak korábbi és későbbi stílusában egyáltalán nem találunk előzményt vagy mintaképet. Különösen a legrégebbi és legkevésbé tagolt formájú tornyok alakja szinte egyetlen, kiszélesedő, sátoralakú ereszt, melyet a harang magasságában tornác szakít meg.

Ez olyan feltűnő jelenség, amelynek magyarázatánál okvetlenül felvetődik a kérdés, vajjon nem valami ősi hagyományok nyomán feléledt sajátossággal van-e dolgunk? Vajjon mik lehettek a magyarság faépítészeti ismeretei és tapasztalatai, melyeket a nyugati keresztény kultúra befolyása előtt, vándorútjából hozott magával új hazájába?

Ebből a szempontból sok tanulsággal szolgál az ázsiai faépítészet behatóbb vizsgálata, hiszen amíg a magyarság a Kárpátok medencéjébe ért, körülbelül egész Ázsia és Kelet-Európa vidékeit megjárt népelemekből ötvöződött össze. Ezek vándorútjuk közben okvetlenül láttak faépületeket, faépítést és ennek legalább is az emléke feléledhetett bennük, mikor új hazájukban hasonló viszonyok közé kerültek.

A kínai kultúra területén (Kína, Japán, Mongólia) a monumentális építészet anyaga éppen a fa volt. A keletázsiai építészet legfontosabb emlékei a favázás technikájú harang- és kaputornyok. A kínaiakkal állandó szoros kapcsolatban élő nomád hunok is értettek a faépítéshez. Kr. előtt 8-ban a hunok fejedelme megtagadta Kínának bizonyos területek átengedését, mert »az ottani hegyekben termő fára sátor- és kocsi-gyártás céljára van szükségük.¹ A sátorépítkezés itt már nyilván valami fejlettebb, magasabbrendű favázás építést jelent, amihez olyan jófajtájú épületfa kellett, amilyen a hun területnek éppen csak ezen a vitás részén termett. Különben is a hunok századokon keresztül a legközvetlenebb

¹ J. J. M. De Groot: *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*. Berlin-Leipzig, 1921. 252. – Vö. gr, Zichy I.: *A magyarok őstörténete és ősműveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. 51.

összeköttetést tartották fenn Kínával és a kínai műveltséggel, a magasrendű kínai faépítészetet is közvetlenül megismerhették. Nyugodtan feltételezhetjük tehát, hogy Attila híres fapalotáját, mely a Kr. utáni V. század első felében, körülbelül a mai Szeged környékén állott, nem a germánok vagy a szlávok építették,¹ hanem maguk a hunok emelték fejedelmük számára.² Megvoltak hozzá a szükséges technikai ismereteik, de egyébként is a Priskos rhetor leírásából kihámozható egyes motívumok³ (pl. a tornyokkal díszített kerítés, a királyné házának toronyszerű szerkezete, a zszindely használata) keletázsiai, kínai kapcsolatokra utalnak.

Legfontosabb volna tudni, hogy a honfoglaló magyarság a faépítés, különösen a favázas építés milyen magas fokára jutott el. Mint a hunoknál is láttuk, a nomád életforma egyáltalán nem zárja ki a faépítés ismeretét: hiszen az a favázas nemezszátor,⁴ mely főlakóhelyük volt, tulajdonképpen már maga is faépítmény. A sátor szerkezetét a faváz alkotja, melyet utóbb nemezdarabokkal vontak be. Ezeket a faépítésben való jártasság nélkül nem készíthették el, különösen a nagyobbakat, melyek az előkelőbb személyek számára készültek. Mutatis mutandis ugyanilyen favázas építésmóddal készülnek a haranglábak, fatornyok is, ahol a favázat nem nemezdarabokkal, hanem zszindellyel borítják. De feltételezhetjük, hogy voltak a magyaroknak a honfoglalás korában magasabbrendű favázas építményeik, egyszerűbb fatornyok is, melyek őrhelyek vagy a kiválóbb személyiségek, nemzetségfők lakása jelzésére szolgálhattak. Az ilyen építmények aránylag gyorsan készülnek és egészben vagy darabokra szedve, könnyen szállíthatók, éppen úgy, mint a favázas

¹ J. Strzygowski: *Die altslawische Kunst*. Augsburg, 1929. 138–142. Az Attila palotájával foglalkozó irodalom összeállítva: Seminarium Kondakovianum. V. Praga, 1932. 131. Vámos Ferenc tanulmányában: *Attilas Hauptlager und Holzpaläste*.

² Vö. Bátky Zs.: *Attila főszálláshelye és palotája*. Földrajzi Közlemények XLVI (1918), 128–135 c. érdekes és fontos tanulmányával, melyben kimutatja, hogy a hunok a faépítésben jártasak voltak.

³ Priskos rhetornak a király és a királyné házaról szóló leírását megkíséreltük a népies faépítészettől megismert motívumok segítségével megmagyarázni francia tanulmányunkban (vö. H. Balogh: *Les édifices de bois* 69–74).

⁴ Vö. Hóman B.: *Magyar Történet*. I. köt. I. kiadás. Budapest, é. n. (1929) 108., VII. kiadás. Budapest, 1941. 105; gr. Zichy L.: *A magyarok őstörténete és ősműveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. 13. – Egyébként sátor, karó, szaru, kapu szavaink honfoglalás előtti ugor-török jövevények a magyar nyelvben, ami szintén az építésben való jártasság mellett bizonyít (Hóman: i. m. I. kiadás, 20, VII. kiadás. 24; Zichy: i. m. 52), sőt a ház, tél, (ajtófél), küszöb szavak megéppen a finn-ugor őskorból valók (Hóman: i. m. 22).

sátrak.¹ Hasonlóan hordozható a boronaépület, így a boronaépítés sincs ellentétben azzal a félig letelepült életmóddal, melyet a magyarok folytattak. Hiszen Zichy István fejtegetései² szerint a magyarok ismerték a fenyőfát meg a tölgyfát, sőt vándorlásuk éppen az utóbbi zónájába esett.

A nyelvészeti kutatások kimutatták, hogy a magyar nyelvnek a ház részeire vonatkozó, finn-ugor eredetű szavaiból egész kis faház kitelik, melyet az őshazában szálfából építhettek.³ De nyelvészeti érvek szólnak a mellett is, hogy az ősmagyarok már jól értettek a fafaragáshoz, mert egész csomó szerszám neve – és köztük éppen az ácsmesterségben használatosak – mint: véső, fúró, gyalu, sulyok, ék, szeg, kés, fejsze, fűrés, balta, bicsak, csákány – még a honfoglalás előtt kerültek a magyar nyelvbe.⁴

Egyébként vitathatatlanul a magasabb fatechnika ismerete mellett bizonyít, hogy a magyarok az őstörök eredetű *ács* szót még az őshazában ismerték meg.⁵ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a

¹ Bátky Zsigmond egy érdekes adata szerint (*Attila főszálláshelye és palotája*. Földrajzi Közlemények XLVI. (1918), 131) a kazár kán udvara kocsiállott és, ezek házakkal meg kunyhókkal voltak megrakva. Kaza kán asszonyai közül mindegyiknek egy nagy és több kis ház állott rendelkezésére. Mindenik házhoz 200 kocsi tartozott. A 10 méter széles nagy házat 22 ökör húzta.

Egy középkori magyar adat szintén faházak költöztetéséről szól. 1295-ben László és Lampért, a Huntpázmán nemzetségbeli Kázmér fiai Ketheh nevű faluból 40 faházat raboltak el és azokat saját birtokaikra szállították (G. Fejér: *Codex dipl. Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. VI. Vol. I. Budae, 1830. 385). De számos adatot ismerünk a magyar fatemplomok és haranglábak költöztetéséről is (vö. erre vonatkozólag Balogh I.: *Magyar fatornyok*. Budapest, 1935. – a Jegyzékben, közölt adatokat).

² Gr. Zichy I.: *A magyarság őstörténete és ősműveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. 34–35, 65 és I. térképmelléklet. Az ott megjelölt területen ma is általános a boronaépítés (vö. J. Strzygowski: *Asiens bildende Kunst*. Augsburg, 1930. 165. Abb. 158 – a Byhan-féle térkép az euráziai házfarmákról). Vö. továbbá Vámos F.: *Az építőművéség növényföldrajzi adottságai a magyarok őshazájában* (Magyarságtudomány II. (1936), 310–331), melyben azt fejtegeti, hogy a magyarok valamennyi települési helyen megvoltak a természeti adottságok, lehetőségek a faépítésre.

³ Bátky Zs.: *Építkezés. A Magyarság Néprajza*. Szerk. Czakó E. I. köt. Budapest, é. n. (1933). 228.

⁴ Munkácsi B.: *Ősi magyar szerszámnevek*. Magyar Nyelv LXII (1933), 65 – 72; Hóman: i. m. 24; Bátky Zs.: *Mesterkedés. A Magyarság Néprajza*. I. (1933). 308.

⁵ Gr. Zichy I.: *A magyarok őstörténete és ősműveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. 55.

magyarok ősi írásmódja a rovásírás, mely eredetileg fára való rovás volt, betűformái mind fafaragásból fejlődtek. Már ez az írásfajta bizonyítja, hogy a régi magyarok feltétlenül jól értettek a fa megmunkálásához, mert e nélkül nem a bonyolult rovásjegyeket fejlesztették volna ki, hanem – miként a déli népek – a kő vagy az agyag tulajdonságainak megfelelő, kényelmesebb, szélesebb és gömbölyű, folyamatos írástípust.

Mindezek az utalások megerősítik azt az elgondolást, hogy a magyarság bizonyos faépítés-technikai ismereteket, sőt faépítészeti formákat is még őshazájából hozott magával. A szellemi összefüggés megállapítását pedig valósággal követelik a későbbi magyar faépítészet olyan emlékei, melyek szemmel láthatóan minden történeti stílustól függetlenek, sőt idegenek, ellenben a magyar művészi törekvések tökéletes kifejezői. Különösen meggondolásra késztet, hogy a legősibb jellegű emlékek éppen a székelység földjén fordulnak elő a legsűrűbben, amely népet hagyományai és az újabb kutatások¹ egyre közelebb visznek a faépítő nomád ősökhöz, a hunokhoz. Mindenesetre a nyílt talapzatú, szétterülő, sátoroszerű fatorony olyan sajátosság, amelynek a Nyugattal, Európával semmi kapcsolata sincsen, ellenben határozottan a távol Keletre utal. Talán nem túlságosan merész gondolat, ha a hiteles történeti adatok és az ismert emléktanyagban kétségtelenül meglévő, feltűnő jellemvonások között feltételezzük az önként kínálkozó összefüggést. Ez a kapcsolat természetesen nem történeti fejlődés, nem is tárgyi megegyezés, de feltétlenül valami szellemi közösség, az alkotó hajlamokban, formafelfogásban megnyilvánuló rokonság.

A magyar faépítészetet újabb hatás érte mai hazájában való eltelepedése után a kereszténység felvételekor, amidőn a faépítést az új vallás szolgálatába kellett állítani. A templomok építésmódját, alakját, – ha fából készültek is – a liturgiai követelmények, az egyház előírásai és szokásai szabták meg. Kétségtelen, hogy már az első magyar fatemplomok az egykorú, kisebb vidéki kőtemplomok mintájára épültek. Alaprajzuk téglányalakú lehetett, félköríves vagy még inkább a faépítésnek jobban megfelelő egyenes záródással. A fatorony ugyancsak a falusi kőtemplomok mintájára a főbejárat előtt állott, a templom tengelyébe helyezve, vagy a homlokzati falon a templommal összeforrasztva. Esetleg a templom mellett külön harangláb állhatott. A négyszögű gúlaalakú tetősisakot is a román korszakban ismerhették meg.

¹ Németh Gy.: *A székelység eredetének kérdése*. Századok LXIX (1935), 129–156; Hóman: i. m. VII. kiadás. 77, 123.

A gótika nagyobb mérvű elterjedése óta a fatemplomok alaprajza a hatszög vagy a nyolcszög három oldalával zárul. A gótikus falusi templomtípus Magyarországon, de különösen Erdélyben annyira összeforrt az Istenháza fogalmával, hogy ehhez a formához a magyarság hosszú ideig változatlanul ragaszkodott, még akkor is, midőn a liturgiai szempontok már nem voltak irányadók. A késői, XVII–XVIII. századi református fatemplomok legtöbbször sokszögű lezárásúak, a diadalívet is megtartják (Mánd), sőt az ablakokat is csúcsívesre formálják (Székelykál).

A gótikus építészet korában tűntek fel Európaszerte a különféle gúla- meg kúpalakokból összeállított magas, hegyes toronysisakok. Ezeket a népies ácsművesség teljesen átalakította a maga felfogása szerint. Formáik kitűnően megfeleltek a faépítészet már az anyagtól meghatározott lehetőségeinek és különösen a magyar faépítészet hagyományainak. A nyugati építészetből megismert formákat egészen új és változatos alakban fejlesztették tovább és ezekhez éppoly szívósan ragaszkodtak, mint a középkori eredetű templomalaprajzokhoz.

A toronysisakok egyik főmotívuma, a kiugró gyámokon nyugvó, körülfutó védő folyosó a várépítészetből¹ került a népies faépítésbe. A templomtornyokra is elsősorban védelmi szempontok juttatták.² Csak később lett az erkélyes, tornácos torony ékesség és dísz, kezdetben komoly védelme volt a falu és a környék lakosságának.

Az erkélyes tornácos torony egyik különleges változatán a sarkokra négy kisebb tornyot illesztnek. Ez a motívum jellemző és kedves sajátosága az erdélyi, főleg a kalotaszegi faépítészetnek. Innen terjedt tovább a tiszántúli magyar faépítészetben, de átvették a kolozs-, bihar- és szatmármegyei románok, sőt a felsőtiszavidéki rutének is. Eredetének kérdése a magyarországi faépítészet régóta és sokat vitatott témája. Csaknem egyöntetű a felfogás, mely a négyfiatornyos torony típusban nyugati hatást, a kőépítészet szembeszökő befolyását látja. Valóban az a motívum a gótikus templomépítészet sajátja, és a XIV–XV. században Európa északi meg nyugati felében sokféle változata volt ismeretes. Az erdélyi és velük együtt egyéb magyarországi fatornyok azonban nem ezeket a távoli példákat vették mintául, arra nem is volt szükségük, hiszen voltak ilyenek lényegesen közelebb, a hazai földön is. Magyarországon igen sokfelé álltak négyfiatornyos kőtornyok és közülük a legtöbb Erdélyben, a szász és magyar templomokon. Szokás a négyfiatornyos tornácos fatoronysisak kialakítását az erdélyi szász

¹ Vö. Balogh I.: *Magyar fatornyok*. Budapest, 1935. 35. 35. l. 65. jegyz., 36. l., 67. jegyz., 45. l., 77., 78. jegyz., 49. l., 81. jegyz.

² Vö. H. Balogh: *Les édifices de bois* 81. l., 125. jegyz.

művészetnek tulajdonítani. De ez – mint látni fogjuk – alaptalan feltevés.

A négyfiatornyos tornácos fatoronysisak két lényeges és feltűnő alkotóelemből áll, az egyik a tornácos fatoronysisak, a másik a négy fióktorony. Az első, – mint fentebb láttuk – a várépítészetből, az erődítéstechnikából származott. Mint védelmi felszerelés, természetesen gyakran szerepel az erdélyi szász templomkastélyokon is (Berethalom, Ébesfalva, Homoród, stb.) Ezek a szász tornácos sisakok a hasonló magyar emlékektől első pillantásra feltűnően eltérnek. Alakjuk igen alacsony, zömök gúla vagy magasabb csonka piramis. A tetők élei meredeken, ugyanazon egyenes vonalban emelkednek az alaptól a csúcsig, vagyis sohasem összetett vagy elkeskenyedő, ívelődő formájúak, mint a magyar tornácos sisakok. Azonkívül mindig alacsony, nyomott arányúak, szinte tömbszerűek, ami kitűnően illik a széles, erőteljes védőtornyokhoz. A szászok a tornácos sisaknak ezt a fajtáját ebben a formájában már Erdélyben, új letelepedésük helyén alakították ki és nem készen hozták Németországból. A védőfolyosó, amiből a tornácos sisaktípus fejlődött, nyugaton is csak magyarországi bevándorlásuk utáni időpontban lett általános. Különböző is a németországi védőfolyosók túlnyomóan zártak, míg az erdélyi szász, de általában az összes magyarországi védőfolyosók többnyire nyitottak.

A szász tornácos sisaktípus mindenesetre összefügghetett az erdélyi magyar várépítéssel, sőt kölcsönhatás lehetett közöttük, ami legalább közvetett módon a magyar faépítészetet is befolyásolhatta. Annyi kétségtelen, hogy a magyarok is sűrűn alkalmazták saját váraikban a védőfolyosót meg a tornácos toronysisakot, Erdélyben éppen úgy, mint a történeti Magyarország egész területén, amint azt a leírások és metszettek bőven igazolják.¹

A másik motívum a sarkokra helyezett négy kis torony. Erdélyben a szász templomok tornyáról ismeretesek (Nagyszeben, Brassó, Szászsebes, stb.), de ezek hatására az egyéb erdélyi városi templomtornyokon is előfordulnak.² Magyarország egyéb területein³ főleg a nyugati Csallóköz vidékén találjuk őket sűrűn.

¹ Vö. a 516. l. 1. jegyzetével.

² Erdélyben – eddigi ismereteink szerint – valószínűleg a nagyszebeni templomnak volt legegyszerűbben négyfiatornyos tornya. Ez 1494-ben készült. (Reissenberger L. – Henszlmann I.: *A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom*, Budapest, 1883. 8.) A későbbi erdélyi szász és magyar négyfiatornyos kőtoronyokra vonatkozólag vö. H. Balogh: *Les édifices de bois*, 83. l. 127. jegyz.

³ Balogh I.: *Magyar fatornyok*. Budapest, 1935. 86. l., 164. jegyz.

Látnivaló, hogy a négyfiatornyos, tornácos fatoronysisak két eleme külön-külön előfordul ugyan a szász emlékeken, de együttesen soha.¹ Van náluk tornácos sisak és van négyfiatornyos torony, ellenben négyfiatornyos tornácos fatoronysisakot náluk hiába keresünk. De előfordultak ezek az alkotóelemek külön-külön a magyar építkezés körében is, a kor általános stílusáramlatának következtében, – ha talán nem teljesen függetlenül a szász emlékek hatásától. A két elem összeforrasztása azonban az erdélyi magyar faépítészetben történt meg. Főterülete a Kalotaszeg,² ahol valószínűleg a kolozsvári Szent Mihály-templom négyfiatornyos tornya hatására alakult ki. A Kalotaszegen találjuk e típusnak legtöbb és legfejlettebb, legharmonikusabb példáját és innen erjedt tovább a Partium irányába. Másik vidéke a Marosszék, ahonnan legrégebb ismert emlékünk származik, melyen már megvan a négyfiatornyos: a mezőcsávási harangláb 1570-ből. De ez még nem kiforrott megoldás, a kis tornyok csak járulékos elemei a nagy, egységes vonalú sisaknak, amely a régi típusú haranglábát fedi. A legkorábbi ismert emlék, melyen e két motívumot egyesítve találjuk, a nagybányai Szent István-templom toronyfedele 1619-ből. Ezt kaszai Farkas Péter készítette, aki Bethlen Gábor fejedelem szolgálatában Váradon is dolgozott. Alighanem éppen Erdélyben ismerte meg ezt a toronysisaktípust és onnan vitte magával. Egészen biztos, hogy Erdélyben már sokkal korábban is voltak ilyen fatoronysisakok – ilyen lehetett például a marosvásárhelyi temp-

¹ Vö. erre vonatkozólag még: H. Balogh: *Les édifices de bois* 86. I., 129. j.

² Újabban az a gondolat merült fel, hogy a négyfiatornyos fatoronytípus a Partiumban, a felső Tisza vidékén alakult ki, ahol ilyen fatornyokat és fatoronysisakokat még napjainkban is sűrűn találunk. De a fennmaradt emlékek esetleges nagyobb száma erre korántsem elégséges bizonyítók. A formai összehasonlítás azt a feltevést egyáltalán nem támogatja, sőt ellenkezőleg: a kalotaszegi fatornyok, fatoronysisakok felépítése sokkal régiesebb, szélesebb jellegű, formáik egyénibbek és változatosabbak, az egész típus eredetibb. A partiumi négyfiatornyos fatornyok ezek mellett – a gondos technika és a tetszetős formák ellenére is – csak újabb utánpótlásnak látszanak. Különben a XVI–XVII. században, amidőn ez a toronyforma kialakult és elterjedhetett, Erdély és a Partium között igen szoros politikai és kulturális kapcsolatok állottak fenn és ezekben Erdély volt az adó fél. A Partiumból ismert két legrégebbi négyfiatornyos toronynak amúgy is erdélyi vonatkozása van: a nagybányait 1619-ben olyan ác készítette, aki Bethlen Gábor udvarából jött, a fejedelem szolgálatában állott, a huszti pedig éppen egy erdélyi főúr, iktári Bethlen István megbízásából épült 1638-ban. A legrégiesebb különálló harangláb, a nyírbátori ugyancsak erdélyi vonatkozású: az 1640-es harang, amely benne függ és amely számára minden valószínűség szerint építették, iktári Bethlen István és Péter bőkezűségéből készült.

lom elpusztult régi toronyfedele, – ha 1570-ben egy eldugott kis faluban, Mezőcsáváson már feltűnik a négyfiatorony, mint a régi harangláb-típust gazdagító, díszítő motívum. Csakhogy ezek az erdélyi fatoronysisakok elpusztultak, esetleges rájuk vonatkozó írásbeli feljegyzések sem ismeretesek eddig, míg a nagybányait igazán szerencsés véletlen folytán leírásból és képből egyaránt jól ismerjük.¹ Az alkotóelemek egyesítése valószínűleg úgy történt, hogy a Magyarországon mindenfelé elterjedt tornácos toronyfedelekre Erdélyben a négyfiatornyos városi templomtornyok mintájára négy kis tornyot helyeztek. Az így kialakult négyfiatornyos, tornácos fatoronysisak jellemző és kedvelt motívuma lett a magyar faépítészetnek.

Idővel mind az egyszerű tornácos, mind a négyfiatornyos tornácos sisaktípust átvették a templomtornyokról a különálló haranglábak és így alakult ki a haranglábak újabb csoportja. Ezeken – nem lévén védelmi rendeltetésük – a körülfutó erkélyre tulajdonképpen nem volt szükség, csak egy nyitott tornácra, amint azt a régi típusból ismerjük. A templomtornyok viszont védelmi okokból kapták az erkélyes sisakot, mert rajtuk a védőfolyosó nélkülözhetetlen volt.

A négyfiatornyos haranglábak általában mindig erkélyesek (kivétel csak a mezőcsávási, ahol a fióktorony csupán mint dekoratív motívum szerepel), a fióktorony nélküliek pedig kevés kivétellel erkélytelenek, ami szintén azt bizonyítja, hogy a négyfiatornyos, tornácos fatoronysisak a kőtornyokon alakult ki és onnan került a faharanglábakra, illetve a fatemplomokra.

A szászág kialakulása után sem használta a négyfiatornyos, tornácos fatoronysisakot, ez a típus szász emléken egyáltalán nem szerepel. Ellenben átvette és sűrűn használta a román faépítészet, főleg Kalotaszegen és annak környékén, azonkívül Máramarosban. A legrégebbi négyfiatornyos román faemlék a felsőfüldi fatemplom 1727-ből, sőt már a budfalvi 1643-ból.² Előfordul ez a motívum a felsőtiszavidéki rutén faépítészetben, feltűnő módon Huszt környékén, amiben nyilván a huszti magyar templom egykori négyfiatornyos toronysisakjának hatására kell ismernünk. Ez a toronyfedél 1638-ban készült. A legrégebbi nyugati

¹ Balogh: *Les édifices de bois* 40. 1., 75. jegyz.

² A templom építési felirata közölve: I. Bârlea: *Însemnări din bisericile Maramureşului*. Bucureşti, 1909. 60. no. 206. Ez a román fatemplom, éppen úgy mint a hasonló alsóapsai, teljesen megegyezik a husztkörnyéki rutén fatemplomokkal (Szeklence 1751 előtt, Ósándorfalva 1753, Husztsófalva 1779, Száldobos 1797). Kétségtelenül valamennyi a huszti magyar templom mintájára épült, amelynek négyfiatornyos toronyfedelét 1638-ban készítették.

alaprajzú, négyfiatornyos rutén fatemplom a szeklencei, 1751 tájáról való.¹

Újabb nagy hatással volt a magyar faépítészetre a renaissance, de ez csak a fatornyok és fatemplomok külsejét gazdagította a népszerű és közkedvelt árkádmotívummal, a templomok alaprajzán nem hagyott nyomot. Az árkád egyik legjellemzőbb motívuma a magyarországi és erdélyi építészetnek a XVI–XVII., sőt néhol még a XVIII. században is. Egyházi és világi építkezéseknél, a főúri kastélyoktól a falusi házakig mindenütt használták. Érthető, hogy a faépítészet is átvette, hiszen mindenfelé volt hozzá elég mintakép.

A történeti stílusok közül a barok volt az utolsó, amelyiktől a magyar és magyarországi faépítészet még átvett néhány formát. A gömb-, hagyma- és harangalakú tetősisakok elvéve Erdélyben is feltűnnek (gyergyószárhegyi harangláb). Ezenkívül a barok felújított egy-két olyan struktív megoldást, melyet a magyar faépítészet már a román korban megismert. Ezek a homlokzati tornyos templomtípus és a félköríves lezárású alaprajz.

Ha már most azt a kérdést vetjük fel, hogy időben mikor történetelt az újabb elemek átvétele és a régi típussal való összeolvadása, arra eléggé nehéz pontos választ adni. Az bizonyos, hogy az egyes történeti stílusoknak a faépítészetre tett hatása azok nagyobb mérvű, tehát általános és nem elszigetelt magyarországi elterjedésével közel párhuzamosan megindult. A nagy művészetben már egyszer kifejlődött, kész formák átvételéről, illetőleg legfeljebb átalakításáról lévén szó, nem pedig új művészi gondolatok csírájukban való kifejlesztéséről, az egykori első emlékek a jelenleg ismertektől nem sokban különbözhetnek. Hihetőleg mindig az újabb hatásoknak jobban hozzáférhető, központibb helyeken készültek olyan faépítmények, melyeken újabb motívumok már jelentkeztek és ezek példája nyomán terjedt tovább a vidéken, faluról-falura, miközben átalakult és hozzáidomult a helyi sajátosságokhoz.

A keresztény királyság első korszakában, a XI–XIII. században a román stílus hatása érvényesült a fatemplomok alaprajzi elrendezésében, melyeknek félköríves vagy még inkább egyenes záródásuk lehetett. Ugyanebben a korszakban ismerhették meg a négyszögű, gúlaformájú sisakot. Legkésőbb a XIV. században, a gótika általános hódításának korában tűnhettek fel a sokszögű szentélyzáródású alaprajzok meg a

¹ W. R. Zaloziecky: *Gotische und baroche Holzkirchen in den Karpathenländern*. Wien, 1926. 120., Anm. 21.

kúp- és gúlaalakokból összeállított sisakformák. A körülfutó kiugró erkély, illetve a tornácos sisak motívuma is ekkor már okvetlenül szerepelhetett. A négyfiatorony az erdélyi kőépítészetben a XV. század végén jelentkezik először. A tornácos sisakkal való egyesítése a gótika legkésőbbi idejében, körülbelül a XVI. század első felében történhetett. Az árkádmotívum a XVI. század második fele előtt aligha szerepelhetett a faépítészetben, míg a barok amúgy is szórványos hatása a XVIII. századra esik. A XIX. században beállt a hanyatlás, noha egyes kicsi haranglábakat, sőt kis fatemplomokat még napjainkban is készítenek.

A fatemplomok kezdettől fogva a nyugati mintaképekhez igazodtak és a gótika határozta meg végleg alakjukat, amin a későbbi stílusok sem tudtak változtatni. Csak a helyi viszonyok hatására hasonult át ez a típus itt-ott a falusi házépítés formáihoz. A különálló fatornyok fejlődése pedig egy ősi, valószínűleg keletázsiai reminiscenciákat felújító, sátorszerű típusból kiindulva a nyugati eredetű magyarországi kőépítészet hatására mindinkább közeledett a helyi kőtornyok külső alakjához. Ezenközben a magyar faépítészet a történeti stílusok motívumaival keveredett, sőt azokból új formákat alakított, a négyfiatornyos tornácos, majd később ebből a négyfiatornyos árkádos fatoronysisakot, illetőleg haranglábát.

A történeti stílusok közül a gótika nyomta rá leginkább bélyegét az erdélyi faépítészetre, illetőleg ez volt az, amelynek jellege aránylag legközelebb állt a magyar faépítészet törekvéseihez. De bármennyire is kimutatható egyes elemek (a kúp- és gúlaalakok összetételéből sisakformák, kiugró erkély, négyfiatorony, stb.) kétségtelen formai származása a gótikából, nem annyira a formai hatás, az egyes átvett elemek játszanak szerepet többé, hanem azok feldolgozási módja. A gótikus elemek felszívódtak a magyar faépítészetbe, mely az átvett formákból oly emlékeket alkotott, melyekben saját egyéniségéből van legtöbb.

A magyar fatornyokra általában a struktív jelleg hangsúlyozása jellemző. A tornyok világos körvonalai, a harmonikusan kiegyensúlyozott arányok a szerkezetet érthetően tárják elénk. A szélességi és magassági kiterjedés mindig egymásra van vonatkoztatva, egyik a másik rovására sohasem teng túl. Főleg a mértéktartó szerkezeti felépítés magyarázza egyedülállóan érdekes, vonzó jellegüket, melyet legjobban az antropomorph jelzővel illethetnénk. Méreteikben és arányaikban egyaránt az emberi körülményekhez igazodnak. Éppen abban mondanak ellent a gótikának, bár egyes motívumaik onnan származnak, hogy nem magasbaszököek, – olykor rendkívül nagy méreteik ellenére sem.

Akármilyen magas a torony, csak addig emelkedik, ameddig széles talapzata, alsó részének arányai ezt engedik, ameddig nem veszi el kapcsolatát a való világgal. Minden igazi magyar művészet főjelleme: a valósághoz való ragaszkodás jellemzi őket.

Mindezek a tulajdonságok a magyar faépítészeti alkotásait más népek faépítészetének emlékei között azonnal felismerhetővé teszik. Elég összehasonlítani például egy erdélyi magyar fatornyot egy ugyancsak erdélyi román vagy szász emlékekkel, hogy lássuk azokat az alapvető eltéréseket, amelyek ezeket egymástól elválasztják, – még akkor is, ha esetleg ugyanazokat a motívumokat találjuk meg rajtuk. Tehát az eltérés nemcsak formai, hanem ennél sokkal több és mélyrehatóbb: a lelki-alkat különbözősége. A román faépítészetre éppen a magassági kiterjedés túlzott hangsúlyozása a jellemző, a törekeny, valószerűtlen arányok, az égbefúródó, vékony sisakformák. A szászok fatoronysisakjait viszont alacsony, zömök arányok, az egyöntetűség, a határozott védelmi jelleg jellemzi.

*
* *

A román faépítészeti¹ emlékei még napjainkban is igen nagy számban állnak fenn. Az erdélyi román falvak legtöbbszörében – különösen a hegyvidékiekben – legtöbbször fából készült templomokat találunk. A román vidékeken jobbra csak a XIX–XX. század fordulóján, de még inkább a világháború után indult meg a fatemplomok rohamos kicserélése kőépítményekre. Ugyanez a folyamat a magyar falvakban már egy századdal korábban nagyrészt lezajlott.

Coriolan Petranu két pontban foglalta össze² a román faépítészeti jelentőségét: esztétikai és ezzel együtt a történeti érték, azonkívül a sajátosan román faji jelleg. Nincs okunk megtagadni egyik tétel helyes-

¹ Az erdélyi és az ókiráltsági román faépítészeti irodalmát l. összeállítva Balogh I.: *Magyar fatornyok* 70. l., 120–121. j., ezekhez további kiegészítések H. Balogh: *Les édifices de bois* 98. l., 136. j. és 133. l.; G. T. Kirileanu: *Schitul Cozia*. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Anul XXXIII. Fasc. 103, Vălenii de Munte, 1940. 34–37.; V. Brătulescu: *Biserici din Prahova*. Buletinul, stb. Anul XXXIII. Fasc. 104. 68–71. Az erdélyi román faépítészeti irodalmához kiegészítésként még: N. Iorga: *Țări românești în forma de artă populară și religioasă*. Buletinul, stb. Anul XXXIII. Fasc. 104. Vălenii de Munte, 1940. 64.; V. Brătulescu: *Biserici din Maramureș*. București, 1941. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. Anul XXXIV. Fasc. 107–110.

² C. Petranu: *Bisericile de lemn ale Românilor ardeleni în lumina aprecierilor străine recente*. Sibiu, 1934. 14, 52.

ségét sem. A román faépítészet valóban számos igen kiváló emléket alkotott, különösen a nyugati Erdélyben. Néhány kivételtől eltekintve pedig valamennyi a román faji felfogás erőteljes képviselője, melyeket a magyar vagy a szász emlékektől határozott, éles szellemi és formai különbségek választanak el.

Más kérdés, hogy a román faépítészet egyes alkotóelemei honnan származtak vagy más szóval: a román templomokat építő román faragó-emberek milyen hatások alatt fejlesztették ki sajátos formáikat. Ennek felderítése természetesen semmit sem von le esztétikai és történeti értékükből.

A román faépítészet behatóbb vizsgálatánál első pillanatra szembeötlő, hogy az ókirálysági emlékek külsejükben és alaprajzukban elütnek az erdélyiektől, sőt a moldvaiak és a havasalföldiek még egymással sem egyeznek meg teljesen. A moldvai fatemplomok legtöbbször torony nélküliek, alaprajzi elrendezésük vagy hosszhajós, vagy a hosszhajós és a középponti formákat egyesíti. A havasalföldi fatemplomok részben centrálisak, részben hosszhajósak sokszögű záródással, jellemző díszük a homlokzati tornác. Az ókirálysági fatemplomok azonban felette ritkák és mindig egyszerűek, a díszes és magasbaszökő tornyok, melyek az erdélyi román faépítészet legjellemzőbb sajátosságai, itt teljesen hiányoznak. A román faépítészet főterülete a Kárpátokon belül van, Erdélyben.

Az erdélyi román faépítészet, illetve az erdélyi román fatemplom-típus, külső megjelenésében nem egységes, ha alapjellemvonásai – például az alaprajzi formák és a fatemplom elrendezése – nagyjából állandóak is. Mindenütt a hosszhajós alaprajztípust találjuk, többnyire sokszögű záródással, a templom déli oldalán végighúzódó, árkádos tornáccal és a templom homlokzatára helyezve, az épülettel összeforvva a tornyot, amely az épület tulajdonképpeni jellegét megadja. A tornyokra általában jellemző, hogy törzsük nincsen, mert a toronysisak kiugró erkélyes alapépítménye közvetlenül ráfekszik a tetőzetre. Feltűnő azonban, hogy a torony formái területenként változnak. Arad megyében a toronysisakok legtöbbször hagymaalakúak, zártak vagy legfeljebb szabályszerű ablaknyílások törik át az egységes falfelületet. A biharmegyeieknek – főleg a kiválóbbaknak – magas, gyakran árkádos tornyuk van, sőt a középső torony mellett olykor a négyfiatorony is megjelenik. Kalotaszegen és a vele szomszédos területeken, Szolnok-Dobokában, Szatmárban és Máramarosban a négyfiatornyos torony-típus az uralkodó. Itt vannak a szép árkádos tornyok (Felsőfüld, Berzence, Alsóapsa, stb.) és itt vannak a román faépítészet legművészibb

emlékei. A csatlakozó területeken (egyfelől Arad és Bihar, másfelől Alsó-Fehér, Torda-Aranyos, stb. vármegyék) a tornyok alacsonyabbak, az árkádok egyszerűbbek. Hunyadban ismét magas tornyokat találunk, szépen formált, többnyire árkádos sisakkal, mind a fatemplomokon (Radulesd), mind a kőtemplomok fatoronysisakjain (Guraszáda, Kristyór, Ribicze, Vajdahunyad). Más típushoz tartoznak azok a fatoronysisakok (Bakonya, Erdőfalva, Szentandrás), melyek tulajdonképpen kettősek: a gúlaalakú sisakra körülbelül kétharmad magasságban egy újabb, de kisebb, kúp- vagy gúlaalakú lezárás került.

A Kolozsvártól keletre eső területen a magas toronytípus egészen eltűnik. Atanasie Popa¹ is megjegyzi, hogy a Felső-Maros vidékén a kicsi és alacsony tornyok tipikusak (Mezőbánd, Radnót, stb.).

Külön csoportot alkotnak a Maros-Torda, Küküllő és Alsó-Fehér megyék beszögellő részében levő román fatemplomok, amelyeknél a tornyot nem építették egybe a templommal, – amint az a román faépítészetben egyébként általános – hanem harangláb módjára külön-áll (Magyarherepe, Magyarsülye, Királyfalva, Sövényfalva).

Mi az oka, mi a magyarázata ezeknek az eltérő változatoknak? A faj, amelyik az emlékeket megalkotta, mindenütt ugyanaz, vagyis a feleletet csak a környezetben kereshetjük. Kutatnunk kell tehát, hogy az egyes vidékek milyen művészi létfeltételeket tudtak nyújtani. Az erdélyi román fatemplomok egyik helyen sem épültek kultúrátlan, vagy minden külső hatástól légmentesen elzárt, hanem éppen ellenkezőleg: magas művészi kultúrától áthatott területen. Elképzelhetetlen, hogy a román faépítés a környező kultúráktól teljesen függetlenül alakulhatott volna ki, hiszen az utóbbiak emlékei állandóan és mindenfelé szem előtt voltak. Ha pedig párhuzamos, jelenségek mutatkoznak, úgy, amint a román faépítészet típusainak váltakozása mutatja, akkor feltétlenül kell lenni valami összefüggésnek közöttük,

Az ókiráltságai fatemplomok híven követik a helyi kőtemplomok alakját, még a tetőformákhoz is ragaszkodnak. Feltűnő hosszhajós, sokszögű záródású alaprajzaik is a legszorosabb kapcsolatban vannak a helyi kőépítészetrel, melynek görög-bizánci alapjaiba, – főleg Moldvában²

¹ A. Popa: *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secți. pentru Transilvania pe 1930–1931. Cluj, 1932. 257.

² A moldvai és havasalföldi építészet középkori nyugati kapcsolataira vonatkozólag vö. H. Balogh: *Les édifices de bois* 101. l., 139. j. Moldva és Havasalföld középkori magyar telepeseire és a magyar királtsággal való összeköttetéseire vö. Elekes Lajos tanulmányát Gáldi L. – Makkai L.: *A románok története*. Budapest é. n. (1941.) c. kötetben.

Ștefan cel Mare uralkodása idején – igen sok nyugati, középkori elem vegyült. Ezeket a magyar és szász katolikus telepek építkezései közvetítették. A centrális alaprajztípusok és a homlokzati tornácok viszont az ókirályság bizánci jellegű építkezéseivel függnek össze.

Erdélyben az aradmegyei hagymasisakos tornyok eredete a megye barokkori kultúrájából magyarázható. Kalotaszeg és a hozzá csatlakozó erdélyi meg tiszántúli vidékek árkádós, négyfiatornyos román fatemplomai ugyanazon a területen emelkednek, mint a hasonló magyar toronysisakok és haranglábak. Sőt a máramarosi román fatemplomok megkettőzött fedelükkel és négyfiatornyos tornyukkal tulajdonképpen a felsőtiszavidéki rutén fatemplomtípust vették át, amely szintén magyar hatásra alakította ki a hosszahajós elrendezésű, négyfiatornyos templomot. A Maros alsó folyása mentén, Hunyad és Alsó-Fehér megyékben a dévai, alpestesi, tompaházi és egyéb tornácos, árkádós magyar toronysisakok még az újabb, megkettőzött szász toronyfedelek (Brassó, Fekete-templom; Szász-Buda; Szász-Keresztúr, stb.) hatottak. Viszont a Székelyföldön és a Mezőségen a magas tornyok teljesen hiányoznak. E vidékeken vagy egyszerű, alacsony, kis tornyot illesztettek a templomra a barokkori falusi magyar kő- és fatemplomok hatására, vagy nem is a templomra helyezték a tornyot, hanem különálló haranglábát építettek, amihez a helybeli régi típusú magyar fatornyokat vették mintául.

Látnivaló, hogy az erdélyi román fatemplomok földrajzi elhelyezkedésükben követik a magyar faépítézet változatait és külső megjelenésük azok hatása szerint módosul, – de a faji jelleg állandó megőrzésével. Elősegítette ezt az alkalmazkodást, hogy – kezdetben bizonyára többször, de későbbben is nem egyszer – előfordult, hogy magyar faragó emberek készítették a román fatemplomot vagy fatornyot. Ilyenkor az épület is a magyar sajátságokat tükrözte, melyek aztán ezzel a közvetítéssel felszívódtak a román faépítésbe és annak körében is otthonosak lettek. Előfordult ez főleg a középső Erdély területén, ahol például a különálló fatornyok teljesen a régi típusú magyar haranglábak sorozatába tartoznak.

Viszont dolgoztak helyenként román faragóemberek is magyar megbízásra, magyar szolgálatban, főleg a földesúri jobbágyok az egyes nemesi udvarok számára.¹ Ezek a magyar kívánalmaknak eleget téve, elsajátíthatták a magyar ízléssel a magyar típusokat is.

¹ Erre vonatkozó adatokat l. Balogh I.: *Magyar fatornyok*. Budapest, 1935. 73 l., 124. jegyz. és H. Balogh: *Les édifices de bois* Budapest, 1941. 103. l., 141. jegyz.

Petranu a barok összefüggésekre maga is több ízben rámutatott. Foglalkozott azonkívül a négyfiatornyos, árkádos toronytípus eredetének kérdésével és annak magyarázatára igen távolfekvő, német és francia emlékeket sorolt fel. A négy saroktorony motívuma mindenfelé elterjedt Európa középkori építészetében, megvolt Francia- és Németországon kívül Felsőolaszországban, gyakori Magyarországon is, – miként az előzőkben láttuk – de mindenütt más-más változatban szerepel. Az erdélyi román fatemplomok formáinak magyarázatához elsősorban nem a távoleső emlékeket kell tekintetbe vennünk, hanem azokat, melyek itt voltak a közelben. Petranu utal is a szász tornyokra, de Hiescher nyomán kiemeli az eltéréseket. A magyar fatornyokon viszont megvannak a román toronytípus összes elemei, – nemcsak külön-külön, mint a szász épületeken, ahol vagy tornácos sisakot találunk, vagy négyfiatornyos tornyot, de a kettőt együtt sohasem, – hanem már kiérlelt szerkezeti és formai kapcsolatban. Az összefüggés elvitathatatlan. A román faragók és ácsok ehhez kétségkívül a velük együtt lakó magyarság hasonló építkezéseit vették mintául. Bizonyítja ezt az emlékek formai kapcsolata, azonkívül az a feltűnő körülmény, hogy a románoknak ilyen tornyaik mindig csak azokon a vidékeken vannak, ahol a magyarok is hasonlóan építkeztek. A magyar emlékek pedig régebbiek, mint a románok.

A négyfiatornyos román fatemplomtípus kialakulását magyarázták ugyan közvetlen szász hatással is, de ennek a feltevésnek nagyon nyomatékosan szól ellene, hogy éppen a szász városok közelében, – ahol pedig négyfiatornyos kőtoronyok többször is előfordulnak – ilyenfajta román fatemplomokat egyáltalán nem találunk.

Petranu utal arra a lehetőségre is, hogy a románok esetleg még a rómaiaktól örökölhették a négysaroktornyos és tornácos toronytípust. De azok az emlékek, melyeket Petranu idéz, csak annyit mutatnak, hogy a rómaiak erődítéseiknél használtak külső, vagyis az épületre kívülről ráhelyezett, nem pedig az épülettel formailag és szerkezetileg összefüggő körüljáró tornácokat. Másik analógiája, a Septimius Severus érmén levő paphosi (tehát kisázsiai, nem dáciai vagy akár déleurópai) Venus-templom díszítései pedig nem annyira saroktoronyoknak, mint inkább földre helyezett piramisoknak látszanak. Különben is az antik toronyépítéssel egészen más irányokat követett.¹ A négyfiatornyos típus jellegzetesen középkori forma, amely nyugatról jött Erdélybe, ahol a szászok, majd

¹ Vö. H. Thiersch: *Pharos (Antiké, Islam und Occident)*. Leipzig u. Berlin, 1909.

később a faépítészetben a magyarok teljesen új, a nyugati emlékeiktől eltérő változatát alakították ki. Az utóbbit vette mintául a román faépítészet, de természetesen saját felfogásának megfelelően szintén átalakította.

Petranu, bárha a tornyok formáinál feltételez is némi idegen hatást, a templom szerkezeténél ezt már a leghatározottabban tagadja és Strzygowski elméletének megfelelően azt állítja, hogy a hosszhajós elrendezés az anyagból, a faépítésből teljesen autochthon módon alakult ki. De a román fatemplomok alaprajzában nem valami elsődleges formára ismerünk, hanem ellenkezőleg: a középkori, főleg gótikus kisebb falusi templomok alaprajzára (hosszhajós elrendezés és egyenes, illetőleg a hat- és nyolcszög három oldalával záródó szentélyek). Erdély földje a szomszédos partiumi vidékekkel együtt még most is tele van ilyen típusú középkori kőtemplomokkal, melyek részben a magyarokéi, részben a szászokéi, sőt ez a típus még az ókirályságba is elhatolt. Az erdélyi magyarok annyira kedvelték, hogy néha még a XVII. és XVIII. században is így építkeztek, sőt többnyire ilyen volt az alaprajzuk a magyar fatemplomoknak is. Nagy elterjedtsége magyarázza azt a hatást, melyet a románokra tett, akik bizonyos változtatásokkal, – melyeket a keleti liturgia követelt meg – templomaikat legtöbbször szintén ilyen módon készítették. A típusátvételt elősegíthette, hogy a románok magyar eklézsiáktól gyakran vettek át elhagyott fatemplomokat.¹

A román fatemplomok belseje dongaboltozattal van fedve és Petranu Strzygowski nyomán a boltozást is a faépítés belső sajátágaiból magyarázza. Strzygowski merész tételei közül éppen ez talált legkevésbé hitelt és méltán. A román kutatók sem fogadták el általánosan, sőt egyik legkiválóbbjuk, G. Balș határozottan meg is cáfolta.² A boltozás tipikusan kőtechnika, amely faanyagból sohasem magyarázható, a faanyag természetének tulajdonképpen egyáltalán nem is felel meg. Ellenben igenis gyakran előfordult, hogy a faépítészet utánozta a kőépítészetben látott boltozásformákat (v. ö. pl. a XVII–XVIII. századi észak-európai keresztalakú fatemplomok többnyire igen bonyolult boltozatformáit). Többször felmerült már az a megoldás, hogy az erdélyi román fatemplomok a bizánci építészetből kapták a dongaboltozatokat,

¹ Vö. Balogh I.: *Magyar fatornyok*. Budapest, 1935. 157, 167.

² G. Balș: *Grinda și arcul*. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, XXIV. Fasc. 68. Vălenii de Munte, 1931. 66–69, vö. továbbá Gazette des Beaux Arts I. (1932) 422–423.

De ennek a kérdésnek az eldöntésénél sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Erdély földjén a román fatemplomokban szokásos dongaboltozat korántsem volt egyébként ismeretlen. Előfordult a román stíluskorszakban (somyóújlaki templom) és több fajtája volt mindennapos a renaissance építészetben. Főleg a kastélyok nagy termei vannak így boltozva. Később a barokk építészet szelvében használta. Mindenesetre a dongaboltozat a kőépítészet történeti stílusainak hatása nélkül el nem képzelhető, mert ha elfogadjuk, hogy a sokszögű záródású, hosszahajós alaprajz és a boltozási technika a faépítészetben alakult ki és ezt az elgondolást következetesen végigvisszük az európai művészet egész fejlődésén, akkor ez a legnagyobb történeti abszurdumokra vezet, ami legjobban megmutatja a Strzygowski-féle feltevés tarthatatlanságát.

A renaissance stílus, mely a hasonló magyar emlékek hatására erős nyomot hagyott a tornyok árkádos tornácain, világosan és félre nem érthetően nyilvánul meg a fatemplomok déli oldalán végighúzódnó árkádsoron. Olyan motívum ez, mely az erdélyi magyar nemesi kúriákról került a románság faházaira és onnan fatemplomaira.¹

Az erdélyi román fatemplom, amint a fennmaradt emlékekből ismerjük, történeti fejlődés eredménye, – éppen úgy, mint minden más faépítészet – nempedig autochthon alakulat. Egyes elemei az erdélyi művészet különféle történeti stílusainak, a környező és együttlakó népek hasonló művészi megnyilatkozásainak hatásából származnak. Egyéni és faji jellegű benne az elemek kiválogatása, összeállítása és formai átalakítása. Ebben rejlik faji és esztétikai értéke. Például a magyarvalkói magyar és a felsőfüldi román fatemplomok minden motívumegyezésük ellenére is alapjában homlokegyenest eltérő fel fogást, elütő szellemiséget képviselnek. A román faji jelleg általában igen erős, az átvételek, kölcsönzések, – még ott is, ahol a közvetlen mintakép kimutatható, (például a magyarvalkói és farnosi román fatemplomok, melyek szemmel láthatólag az ugyanabban a faluban lévő magyar templom, illetve harangláb hatására készültek) – gyökeres átalakuláson mennek át. Az ellenkezőjére aránylag ritkán van példa (így Kalotaszegen a bocsi harangláb, mely mind típusában, mint különálló fatorony, mind formailag a román emlékek között egyedülálló, kiszélesedő ereszével a régi magyar harangláb típus hatását tükrözteti) és ha van, akkor leginkább csak olyan építményeken, amelyeket

¹ Erre vonatkozólag I. H. Balogh: *Les édifices de bois* 107. l., 145. j.

magyar faragóácsok készítettek a románok számára.¹ Az ilyenek volta-képpen a magyar faépítészet körébe tartoznak (Magyarsülye, Sövényfalva, stb.).²

A jelenleg ismeretes román fatemplomtípus kialakulása körülbelül a XVII. század folyamán történhetett. A felsőföldi fatemplom, melyet 1727-ben épített kendermáli Brudul Petru és Nikulaj Egregyből ma már művészileg kiforrott példája ennek a típusnak. Bizonyos azonban, hogy a románságnak már századokkal előbb voltak fatemplomai. Ezeken természetesen – az időben visszafelé haladva – még nem voltak meg a barok, renaissance, illetőleg későgótikus elemek. De kétségtelen, hogy ez a jelenleg ismert, erdélyi román fatemplomtípus

¹ A magyarsülyei román fatemplomot meg haranglábat Gillye Sándor és Csenteri Ferenc, helybeli magyarok építették a jelen század elején, a sövényfalvi fatemplomot pedig 1839-ben Kis P., Kis István és Pávaji Vajna János: (A. Popa: *Biserici vechi de lemn românești în Ardeal*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secți. pentru Transilvania pe 1930–1931. Cluj, 1932. 241). Itt említem meg, hogy francia tanulmányomban (*Les édifices de bois* 109, 146, jegyz.) nyomdahiba folytán Sövényfalva helyett tévesen Sövényháza neve szerepel.

² Petranu (*Noui cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal*. București, 1936. 23–25) a magyar és román faépítészet közötti nyilvánvaló kapcsolatok magyarázataképpen – román hatásnak tulajdonítja az egész erdélyi magyar faépítészetet. Sajnos, a hatásról csak általánosságban beszél és nem jelöli meg pontosan, hogy a magyar faépítészet milyen sajátosságait vagy elemeit tulajdonítja, román eredetűeknek. A magyar faépítészet – mint láttuk – részint sajátosán ősi formákból, – mint a régi sátor szerű haranglábtípus – részint történeti származású, főleg középkori motívumokból áll. Az előbbieket a román faépítészetben egyáltalán nincsenek meg, tehát onnét nem származhattak. A kapcsolat éppen a történeti motívumokban mutatkozik és viszont ezek, a nyugati jellegű templomtípus sajátosságai (gótikus, sokszögű záródású alaprajzok, erkélyes sisak, négyfiatorony, renaissance árkád és utoljára a barokos tetőformák) mind a nyugati művészetből származnak és a nyugati egyház körében voltak használatosak is. Ha feltételezzük, hogy a román faépítészetből kerültek a magyarba, akkor az a helyzet állna elő, hogy egy, a nyugati egyház és kultúra körében élő nép (jelen esetben a magyar) nyugati templomtípust, nyugati művészeti elemeket egy keleti, ortodox vallású, a keleti egyház kultúrájában élő néptől (a románoktól) vett volna át. Ez az egész egyetemes művelődéstörténetben eddig példátlanul álló eset lenne, azonkívül történetileg is teljesen valószínűtlen. A történeti adatok éppen azt bizonyítják, hogy nyugati elemeket az ortodox művészetben csak ott találhatunk, ahol valóban megvolt a kapcsolat a nyugati kultúrával. A román faépítészet nyugati elemekkel dolgozó ortodox művészet, mely nyugati kultúrájú területen, Erdélyben alakult ki. Ugyanott pedig egy nyugatias jellegű egyházi faépítészet is virágzott, a magyar. Kétségtelen, hogy a nyugati elemeket a nyugatias faépítészet adta át a keletinek és nem fordítva. A történeti adatok is a kulturális átvételek ilyen folyamatát igazolják, nem pedig az ellenkezőjét.

Mezőcsávasi magyar fatorony.
1570 (?)

Fotófilm felőttele
Nyárádszentannai magyar fatorony.
Deák János műve. 1670.

Magyarfűlpösi magyar fatorony.
XVII–XVIII. század.

Fotófelvétel
Pótkai magyar fatorony.
XVII–XVIII. század.

Pákei Lajos felőttele
Magyarsárcsi magyar fatorony.
Domokos György és Szabó
Mihály műve. 1699.

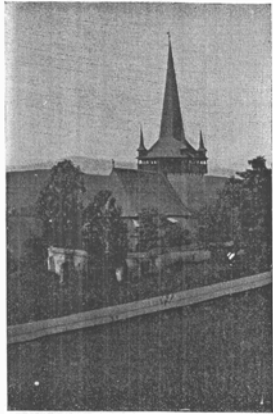
K. Sebestyén J. felőttele
Kálnoki magyar fatorony. 1781.

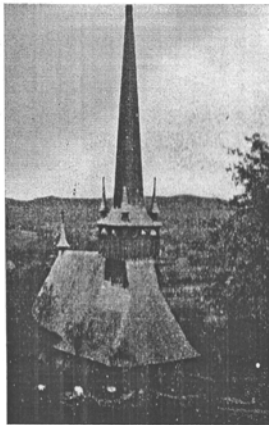
Szinte G. felvétele
 Az egykori magyarbikali
 magyar fatorony.
 XVII–XVIII. század.

Az egykori magyarókercki magyar
 fatorony. 1690. Telegdy Árpád
 rajza. (Néprajzi Múzeum.)

Magyarvalkői magyar templom.
A toronysisak XVII–XVIII. század.

J. Fischer felvétele
Felsőföldi román fatemplom.
Kendermáli Brudul Petru és Egregyi
Nyikuláj műve. 1727.

Farnosi magyar fatorony.
XVIII. század.

J. Fischer felvétele
Farnosi román fatemplom.

Krasznarécsei magyar fatorony.
Pap Tamás és Nagy Mihály
műve. 1754.

Krasznahorváti magyar fatorony.
1669 (?)

Magyarsülyei magyar fatorony.
1773.

Magyarsülyei román fatemplom.
Gillye Sándor és Csenteri Ferenc
magyar ácsok műve. XX. század eleje.

J. Fischer felvétele
Szászivánfalvi szász templom.

Nagydísznői szász templom.

alaprajzi elrendezésében és külsejében – a kisebb fontosságú részletektől eltekintve – teljesen nyugati, éspedig középkori hatást mutat, amit az erdélyi románság a környező nemzetek, a magyarok és szászok művészetéből ismert meg. Ugyancsak nyugati, középkori hatást az erdélyi románok kőtemplomain¹ is sűrűn találunk már a XIV. század második felében. Ebből önként következik, hogy az egykorú, XIV–XV. századi román fatemplomok is magukon viselték a nyugati hatás nyomait, vagyis jórésztük a ma ismert típustól nem sokban különbözhetett. Az erdélyi román fatemplomoknak éppen az a fő jellegzetességük, hogy a nyugati kereszténység művészetében kialakult formákkal szolgálják a keleti ortodox egyházat. Az alaprajz és a felépítés motívumai teljesen nyugati jellegűek, a bizánci művészet csak a templomok belsejében tartotta meg egyeduralmát, bár még itt sem vonhatta ki magát teljesen minden nyugati hatás alól. Nem is volna elképzelhető, hogy az ortodox román művészet Erdélyben az ott virágzó nyugati kultúra hatásától függetlenül fejlődhetett volna ki. A román, illetőleg a keleti egyházra jellemző bizánci formák a templomok belső terében, a falfestésben, az egyházi szerek díszítésében tartották magukat szívósabban, mert ezeket jobban korlátozták a liturgiai előírások és hagyományok. A kétféle és egymással tulajdonképpen ellentétes szellemű kultúrkörből származó formákat azonban az erdélyi román fatemplomok kétségkívül igen szerencsés és eredeti módon olvasztották össze.

Ha ezt az erőteljes és döntő nyugati hatást megelőzőleg is volt már román fatemplomtípus, az vagy csak elsődleges formákból állhatott, vagy esetleg bizánci stílusú lehetett. De erre a kérdésre csak az esetleges történeti feljegyzésekből kaphatnánk választ. Éppen ezért igen kíváncsok, hogy a további kutatás nemcsak a gazdag emlékanyagot, hanem a hihetőleg szintén bőséges adatanyagot is megismertesse, ami majd lehetővé teszi a román faépítészet régebbi korszakainak rekonstrukcióját is.

Balogh Ilona

¹ A kristyóri (1385 körül–1390) és a ribicei (1417) templomok Hunyad megyében a középkori magyar templomok országszerte elterjedt típusát mutatják (hosszanti elrendezés, sokszögű szentélyzáródás és a homlokzat tengelyébe állított torony). Az 1417-os ribicei falfestmény, mely a templom egykori külsejét tornyával együtt megőrizte, szintén nyugati hatást bizonyít. (Vö. S. Dragomir: *Vechile biserici din Zarand*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania pe 1929. Cluj, 1930. 250., 9. kép.)